

494.342(077)

249 60

1523

Cijembajop, S
Ykenderge gat
tanotuv metodika
56.

ЇИЕМБАЈ улЪ СЕЈІЛ

494,342/077
ЖЕ 60

УЛКЕНДЕРГЕ ҚАТ ТАНЫТУВ МЕТОДИКАСЫ

ҚАЗАҚЫСТАН ҚАЛЫҚ АҚІАРТУВ
ҚАМЕСЕРІЈЕТІ УНАТҚАН

5

ҚАЗАҚЫСТАН БАСПАСЫ

1935

ЖИЕМБАЕВ СЕИЛ

МЕТОДИКА
КАЗАКСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ ЛИКБЕЗА

УТВЕРЖДЕНО НКП КАССР

537-36

КАЗАКСТАНСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1935

SAVAT MEKTEBINIŇ MAQSAT—MINDETTERI.

Savat acuv satsyjaldyq qurylsqa belsene qatynasuvdyŇ negizgi carttarlynyŇ biri. „Savatsyz adam sajasattan tьsqarь turady, sondyqtan aldь men onь savattandyрьр aluv kerek“ degen Lenin.

Olaј bolsa, savat actьruv—sajasьj maŇbьzь var cუმьs. Osьlaј ekenin muqalim ezi qana bilip qojmaj, oquvsьlarqa da uqьndьruv kerek. Savat mektebinin zor mindetinin biri osь. Bul arany eskeryvsiz tastavqa bolmajdь, yjtkeni oqьmaqan savatsyz adam eздiginen oqan tysine almajdь, savat acuvdyŇ mənisi ьalqьz qara tanuvda qana, oquvdyŇ teqniјkesin bilyvde qana eken dep tьsinedi. Bul savat acuvdyŇ sajasьj mənisi. Mine, osь sajasьj mənisti tьsindire otьрьр qat tanuv, savat acuvdyŇ maŇbьzьn oquvsьnyŇ sanasьna tolyq uqьndьra alamьz. Sonь men, savat mektebinin mindeti qur qana qara tanьtьр cьqaruv emes, qat tanьр savattanqannan keјin de oquvsьny bilim aluvqa, bilimin tolyqьruvqa umtьldьрьр, talaptь etip cьqaruv.

QAT TANьTUV METODIKASь.

Ulkenderge savat actьruv degen vizdin Qazaqьstanda da, qaj—qaj ьerde de vьrьn—sondь volmaqan nərse. ьasьnda oqьj almaj, savatsyz qalqan adam, sol qaraŇqьlyqь men emirin otkizetin. Savatsyzdyqь sevetti sajasattan tьsqarь qalьр, oquvdь kerek nərse eken dep te eseptemeјtin. „Ata—vavamьz oqьmaj—aq kьn keriр kelgen qoj“ devcilik osьdan qalqan.

Keңes ykimeti kəsemimiz LeninniŇ vastavь men savat actьruv aranyŇ qolqa alьр, osь cუმьstь ete maŇbьdь sajasьj cუმьstar qatarьnda orьndap keledi.

Ulkenderge qat tanьtuv metodikasь negizinde balaqa qat tanьtuv metodikasьna uqsas keledi. Biraq, ylken kisinin tьsinigi, sana—sezimi baladan vasqaca volqandyqtan oqьtuv metodikasьnda da aјьrmacьlyq, erekelik volmaj qalmajdь. Qat tanьtuv metodyŇ tolyq menгерip aluv ycin sol metoddardьn vьrьn—sonqь qoldanьlyр kelgen tьrleri men, vьlajca ajtqanda, qat tanьtuv metoddarьnyŇ tarьjьqь men bir az tanьsuv kerek.

1. Ərip metody.

Qaj elde bolsa da, eski zamanda ərip metody qoldanьlqan. Bizdin qazaq dalasьnda eŇ alqacqь oqьtuvcьlar (bala oqьtuvcьlar) moldalar voldь. Olar, ərijne, dьnijelik qьlym yjretken ьoq,

din yjretti—bulardıñ oqıtqanь qazaq tili bolqan çoq. Savattan-
dıruvqa alьnqan vaza ana tilinde bolmaqan son, bular әrip me-
todь men de çender oqьta alqan çoq, yjtkeni bular ezderi oqь-
tьp çyrgen arap tilinde, saqataj—parsь—tyrik tilderinen qural-
qan kitaptardıñ da tilderin bilmejitin, til, metod qььmdarьnan
tyk qavarь çoq volatьn. Çyre kele әrip metodьnyñ kemcilikteri
tyzetilip, өзgertilip, aqьrьnda, osь kynde mylde vasqa metod qol-
danamьz. Biraq, әrip metodь el—eldiñ qajsьsьnda bolsa da qa-
sьrlar voьz qoldanьlьp kelgen атаqть metod. Mәdenijet төmen sa-
tьda volьp, til qььmь zerttelmegen kezderde oqьtuvсыlar әrip
metodьnan vasqanь bilmegen.

Әrip metodь men oqьtuvсыlar дәл osь kezdiñ өзinde de usь-
rajьdь, bir yjde savattь adam bolsa, soi yjdegi balalar mektepke
varmastan burьn әrip metodь men yjrenip çenil sözderdi oqьjtьn
voladь. Әrip metodьnyñ bulajca qalmaј kelyvi—qanca kemcilik-
teri vola turqan men, zatьnda tьjanaqть negizi varьlьqьna дәlel.

Әrip metodь men savat acuv ylken qьjndьqtarqa soqadь.
Sondьqtan byginde mektepterde ec bir çerde әrip metodь qoldan-
ьlmajьdь. Әrip metodьn ustavсыlьq çazva söz әripten quralmajьdь
degendik emes. Әngime savat acuv çumьsьn çenildetyvde, sonьn
çoldarьn izdep tabuvda.

Әrip metodь men oqьtuv reti vьlajca volatьn:

1. Әveli әripterdin attarь çattalатьn. Әriptin atь volqanda,
onьñ çeke dьbьsь emes,—mьjsalь әlip, vij, tij, sij, çem, qьj, qa,
dal, zәl, t. t. dep, Amantaj, Asan, Telegen degen sьjaqть etip
yjretiletin.

2. Әripterdin attarьn çattap alqanнан keјin çeke әripterdі өз
ara çalqastьrьp söz quralatьn. Mьjsalь, әlip pen sij quralьp „as“
voluv kerek, әlip pen tij qosьlьp „at“ voluv kerek. Bizdegi arap
әlippinesiniñ mьnadaj bir өзgeceligi voluvь: әriptin astь, ysti, ytiri,
tәctijti olar da әrip ornьna çyretin edi, mьjsalь „qzq“ (قزق)

çep çazьlьp „qazaq“ delinip oqьlatьn, yjtkeni «q» nьñ ysti qosь-
lьp „qa“ volьp, „z“ qa ysti qosьlьp „za“ volьp oqьlьp, aqьrьnda,

qazaq volьp sьqatьnedi. „Alqmd“ (الحمد) çazьlьp, „әlqamdu“ vo-

lьp oqьlatьn. Nege olaj volatьnьn, әripterdin attarьn ne ycin çat-
tav kerek ekendigin oquvсь tysinveјtin, tek volqanь ьlqьj çattav
men balanьn vasь qatatьn. Sondьqtan pәlen çьl moldaqa oqьqan
çәkirтterdiñ qat tanьmaj qalatьndarь da volatьn edi.

Әrip metodьnyñ kemcilikteri kәzirgi kynde әr kimge de ajьqn.
Ol metod pen oqьtqanda qat tanьp sьqqanca көp vaqьt etedi,
tekistiñ qarasь qana çyrgizilip, oqьlqan sözdiñ maqanasь tipti
esepke alьnvajтьn. Әripterdі әlippe reti men çattavdьñ әripterdin
diñ atьn este ustavqa pajdasь var. Biraq oquvqa yjrenyvge tyk
pajdasь çoq sьjaqть.

2. Dьbьsь metodь.

Dьbьsь metodьnyñ ajьrmасьqь sol,—munda dьbьsь negizgi ele-
ment dep esepтелеdi. Dьbьsь metodьn qoldavсыlar mьnadaj negiz-

derge syjenedi: 1—sözdi oquv, sol sözdegi çeke әriptерdi—дѣвѣстардѣ айтѣр сѣқув деген сѣз. 2—сѣз де, вувѣн да, sol çeке дѣвѣстардан қураладѣ; сондѣқтан, оқѣтувсѣ дѣвѣс методѣ мен оқѣтқанда, балалардѣ ең алдѣ мен сѣз negizi—дѣвѣстар мен таһыстырувѣ, 2—онѣ мен қатар çeке әriptерди кәсетип, sol әriptердиң дѣвѣстарың cama kelgence дәл қылып, басқа дѣвѣс қоспај айтқылып ујретуви, 3—әriptерден вувѣн қуратқылып, sol қуралқан вувѣндардѣ оқѣтувѣ, 4—вувѣн қурап дақдыланқаннан кейін вувѣндардан сѣз, сѣздерден әңгime қурастылып оқѣтувѣ керек, деседи.

Әrip методѣ мен оқѣтқанда әriptер әlippe reti мен ујретилетин. Дѣвѣс методѣ мен оқѣтқанда әriptерди ајтувқа, қазувқа сәңилдиги ујретiledi, ескерiledi: сәңилректери вурѣн, авырақтары кейірек әrip методѣ мен оқѣтқанда ең әвели варлық әriptерди қаттылып алып, сонан кейін қана сѣз қурастылып ујрететин болса, мунда олaj емес: еки әrip пен таһыстырылса, изіnce sol еки әriptен вувѣн ja сѣз қуратылып оқѣтыладѣ. Қаңа әrip қосылқан сайын, қуралатын сѣз де көвејip, оқыр қаттықувқа материял молaja вереди.

Әrip методѣ мен оқѣтув дѣвѣс методѣ мен оқѣтувқа қарақанда көр сәңил. Дѣвѣс методьның бир кемчилиги sol, мунда да вѣссыз әrip çeке алқанда ес вақыта таза әзи қала ајтыла алмајды,—давѣсты дѣвѣс қосылып ајтыладѣ. Мәселен „t“ дѣвѣстың таза әзин çeке алқанда дәл ајта алмајмыз. Қасына „ь“ қосылып ja „тѣ“ деп ајтамыз да, немесе „бт“ деп ајтамыз. Çеке кyјінде „тѣ“ ja „бт“ воылып турқанын басқа әrip қосқанда да онѣ оқувсѣ sol „бт“ ja „тѣ“ қылып оқыды. „А“ мен „t“ нь қосқанда ja „ат“ деп, немесе „атѣ“ деп оқыды.

Бул қыянысқықтан қутылув үсин, мынадaj тәsil usыноқандай boldѣ: давѣсты дѣвѣстың қатарына давѣссыз дѣвѣсты қойып, давѣссыздѣ қол мен васыр турып, давѣстынь созып ајтырадѣ, „мен қолымдѣ алқанса соза бер, мен қолымдѣ алқан әзірде sol созып турқан кyјінде мына әripti қосып айтѣр сивер“ delinedi. Бирақ мектеп тәсиріjbesінде мунан пәлендеј сәңилдик болмады, бала ваяқы еселеп сөзди вузыр оқувдан қутыла алмады, бала „дѣвѣстарды бирiktiryv“ азавынан қутыла алмады.

3. Tutas сѣз методѣ.

Әrip методѣ болсын, дѣвѣс методѣ болсын, қаж—қажысы да кәңилдегидеј нәтиже вере алмақандықтан методистер оқѣтувдың қаңа қолын, қаңа методын издendi. Sol izdenyv арқасында тақы бир қаңа метод табылды. Ol метод тutas сѣз методѣ. Tutas сѣз методын көбireк зерттеп, erte қолданқандар Америка елинің оқѣтувсылары. Сондѣқтан орыс әдебијетінде бул методты Америка методы деп те атады.

Осы кyни қас баланы да, үлкendi де тutas сѣз методѣ мен оқѣтып қат таһытув керек дејмиз. Бул pikirge методистер tyгел қосыладѣ деvге volады.

Tutas сѣз методѣ қат таһытып адамның kitарты қалај оқытындықын тексерув қортындысына syjenip сѣқарылқан метод. Sawatt adam сөзди оқықанда, онды әriptерin тизip оқыр қатрајды,

sözdi birinci әриpterin bir colьp өте cьqадь. Olaj bolsa, savat-sьz adamqa qat tanьtqanda (bala bolsьn, ylken bolsьn бәri bir) әvelден аq solaj tutas oquvqa daqдьlandьra берyv керек. Озь айтьlоqаnqa syjenip, tutas sөz metodьn quvattavcьlar кyn vурьn әrip pen tanьstьruvдьn керegi cөq, бирден tutas sөzди tanьtьp yjretyv керек dejdi. Bulaj etkende, tanьstьrьlatьn sөzдиn, mьj-salь, аттьn sygireti salьnadь, sol zat tuvralь әngime айтьladь. Sygirettin astьna atь cазьladь, oquvcьlar sygiretke qarap cана muqalimniң аjtuvьna qarap „at“ dep oqьjdь, vaspa әrip pen „at“ dep cазадь. Syjtip, „a“ men „t“ әриpterin tanьmasa da, sol ekevinen quralqan „at“ degen sөzdi oqьjdь.

Amerijka mektepterinde bir talajqa cejin ьlөqьj osь ret pen tutas sөzder, sөjlemder oqььp, cөke әripter көсетилmejtin көri-nedi. Munda, әrijne, kez kelgen sөzderdi almajdь. Belgili bir tәrtip qoldanьladь. ьlөqьj bir—birine uqsas vuvьndarь var, uqsas әripteri var sөzder alьnьp, cаңa sөzder bir cақьnan sygiretine qarap, екinci cақьnan vурьn oqьlоqan tanьs sөzderge uqsastьoqьna qarap op—oңaj аq oqьladь.

Tutas sөz metodьnьң bul taza tyri. Bizdiң keңes mektebinde tutas sөz metodь naqьz osь tyrinde emes, көp өзgertilip, analiz—sintez sistemi men qoldanььp cьr. Tutas sөz metodьnьң bizde qoldanьlatьn tyri tuvralь. „Qazaq tili әdisi“ degen kitaptьn 1—bөliminde mьnanь oqьjмьz: „Biraq көzirde politeqnika negizine qurьlqan keңes mektebinde tutas sөz cьjeli qospasьz bir ьnөqaj tyri emes, toььqtьrьlqan, „өz voьjмьzqa“ cақталqan, tәciriьbe cьzinde sьnalqan tyri, көp өзgerister endirilgen tyri ustalьp cьr. Ol өзgerister, cальpьlar айтqanda, mьnalар:

1. Alqacqь kezende bala, sөzdiң ulь irgesin—qaraldьsьn көrip, onь көz aldьna keltiretin voladь, sөz elementterine toqtalmajdь. Mini, osь kezendeги sөzder ne qurьm ьqcam, qьsqa voluvqa tijis. Sol cөl men bala bir нерce sөz ven tanьsqannan кейin, әripter men tanьsadь. Mektep tәciriьbesinde әrip pen tanьstьruv ilese аq cьredi: берилgen sөzdi bala oqьp, tyjip alьsь men аq, artьnca әrip-teri men de tanьsadь.

2. Sөzdi vөлcekterine аjьrқanda дьвьs, cьjeli әdiske syjene отьrьp artikyvlәtsije cөldarь men pajdalanьladь. Artikyvlәtsije cөldarь men ьlajca pajdalanuvqa voladь: vastьn syvreti qақ mandajdan cөлkege qaraj cарalqan: sөz sөjlegende, дьвьstaqanda dem alьs cөldarь, istejtin cумьstarь qandaj,—bala көrip tanьsadь; qaj cақта erin, til qalaj qьjмьldар qujьcьp отьратьnь көrticke men көсетилgen; әr дьвьstь айтqanda sөjlev myceleri qandaj кyjde voladь,—bala munь men tanьsadь. Kөrtickeler—дьвьs белгisi volьp tanьladь. Osь көrtickelerdi cьz quььtьp balaqa tyрli дьвьstardь qosarlatьp айтqьzьp yjreledi. Sonsьn көrticke-lerdi бирte—бирte qaldьrьp, olardьn орьna әripterdi aladь; biraq әripterdi, дьвьstardь atь men atatpajdь,—sөjlev myceleriniң qalьpьn көсетken atama etip uqьradь.

3. Al, endi, tanьs sөzderdi oquvdan tanьs emes sөzderdi oquvqa көcүv bir qьjьn ylken veles. Munь oңajlatuv ycin tutas sөz

ədisi men sөzdin bөлcekterin buyındar tavuv ədisin qosa pajdalanuv kerek. Sondьqtan oqьp сыqan sөzdi birden buyьnoa ajьruv kerek emes, yjtkeni: **BALA, CECE** degen sөzderdi buyьndaqanda **BA, CE** buyьndarь сыqraq, osь buyьndar özge çaça sөzderde de ucraьvь mymkin.

• Çoqarьda ajьloqan qosьmca өзgeristerdi eske alqanda analiz—sintez sistemi men balaqa qara tanьtuv çolь vьlajca voladь:

Balanьң kьrgen, bilgen, vajqaqanьnan alьp əngime qurastьrьladь, sol əngime icinde balaqa tanьstьrьlatьn sөz voladь, balanьң nazarь sol sөzge avdarьladь. Bala sol sөzdinь syvretin saladь. Sonsьn onь kespe əlippe arqьbь qurastьradь; ekinci çaqtan sol sөzdi bala syvret arqьbь əvden сыqa tanьp, kьz aldьna keltire alarьbьq volqanнан kejin, onь oqьjdbь; sonda ol əlgi sөzdi vytin sejlemniң bir bөлcegi dep tanьjdbь.

Berilgen sөzdi bala oqьp сыqqanнан kejin, onь qajtadan ərip-tiң vaspa tyri men çazьp сыqadь; kespe əlippeden kerekti ərip-terdi alьp, əlgi sөzdi qurajdbь; sonda bala ər dьvьstьnç tanьvasь men sөz bөлcekteri men tanьsadbь, biraq əripterdiң atьn bilmejdi.

SAVATSЬZDAR ƏLIPPESI MEN OQЬTьP QAT TANЬTUV.

1. Əlippe qalaj çazьloqan.

Bejimbet pen Qavittin çazqan „Savattandьrğьc“ əlippesi analiz—sintez (taldav—сыjnav) ədisi men qurьloqan. Analiz—sintez çolь men qurьluydьң mənisi mьnav voladь: oquvсыlar (savatsьzdar) əveli tutas sөz ven tanьsadbь. Muqalimniң yjretyvi men tutas sөzdi atap сыqadь, izince ol sөzdi buyьndavьna, buyьndarьn dьvьstarьna çikter analiz çasajdbь (taldajdbь). Analizdep сыqqanнан kejin sol çekelegen əripterinen qajtadan vurьnqь buyьnьn, buyьndardan qajtadan vurьnqь sөzin quradь. Birer sөzdi osьlajca analizdep, qajtadan sintezdep kьrgennen kejin, sol tanьsқан əripteri men buyьndarьnan vasqa sөzderdi de qurap oqьjdbь. Mьsalsь aranьң sygiretine qarap, çanьndaqь **ARA** degen sөz oqьladь. Sonan kejin bul sөzdinь **A, RA** degen buyьndarь aсыratьladь. Onan əri **RA** nьң əzi **R** men **A** dьvьstarьna çikteletini kersetiledi. **A** buyьnь (əri dьvьsь) çana **TA** buyьnь aldьnqь savaqtan (3 betten) tanьs. Mьna savaqtan **RA** buyьnь men tanьsamьz, çana **TA** buyьnьna **R** dьvьsьn qosьp **TAR** degen buyьn сыqaramьz. Mine osь tьrt buyьnнан çaça sөzder qurap oqьtamьz. **A—RA, TA—RA, TAR** t. t. (aldьnqь bettegi **AT** buyьnь men **TA** buyьnьn qosьp **AT—TA** degen sөz сыqaruvqa da voladь, kitapta ol keltirilme-gen).

Əlippedeги sөzder qalaj volsa, solaj alьnqan sөzder emes, sөzdin, buyьnьnьң qьjьndьrğьna qaraj alьnqan. Aldь men ьlqьj çenil buyьndar alьnьp, birte—birte avьr buyьndar da keltirilgen. Mьsalsь, birinci savaqta, 3 ci vette çalaң buyьn (**A**), aсыq buyьn (**TA**), tujьq buyьn (**AT**) keltirilgen. Ekinci vette de sol buyьndar çana bitev buyьn (**TAR**). Kejingi betterinde de sol buyьndar keltirilgen. Avьr tujьq buyьndar men avьr bitev buyьndar (ant, urt,

qant, qurt, salt) əlippenin ajaqına deyin kezdespejdi. Mundaј vuvındardan quralqan sөzderdi əlippenin ajaq ҫaқında bolsa da keltiriv керек edi, biraq aptьrlar onь eskermegен.

• Дьвьстардың icinde ajtuvqa қьјьп деп ҫyrgenderimiz davьsьz uјandardan *g, d, q, n, h*, davьstьlardan *y, e*, дьвьстарь кейinge qaldьrьlqan. Ər vette bir—bir qana ҫaңa ərip kersetiledi.

Ҳзderdiң uzьп qьsқalbьqь ҫaқьп alsaq, 14—ci vette sejin bir vuvьndь, eki vuvьndь sөzder, 14 betten yc vuvьndь sөzder, 30 betten bastap tert vuvьndь sөzder qosьladь (qazaq sөzderinin көvi yc vuvьnnan asrajьdь).

Əlippedegi seјlemder de əveli eki, yc sөzden quralqan, qьsqa seјlemder volьp keledi. Oquvьslar qara tanuvqa ҫattьqьp, seјlemniң mazmunьп ajьruvqa көp қьјnalmajьtn volqannan кейin uzaqьraq seјlemder de keltiriledi. 18—betten bastap tert sөzden quralqan seјlemder 23—betten bastap көp sөzdi seјlemder endirilgen.

2. Savattandьruv ҫumьsьп qalaj ҫyrgizyv керек.

Qandaj savaqqa bolsa da muqalim dajarlanvaj varmay керек. Ylkenderge qat tanьtuv savaqь da bul ҫende basqalardan eze narse emes. Savattandьruv ҫumьsьп ҫeңilge sanavqa volmajьdь. Bizdiң bir elemeјtin narsemiz mьnav: əlippe əzimize oңaj volqansьп, onь oquvьslarqa tysindiriv de oңaj qoj деп eseptejimiz. Ol qate. Qat tanьtuv oңaj ҫumьs volatьп bolsa, savat mektepteri-ne kelip, qolьna əlippe ustaqandardьң vəri az vaqьt icinde aq qat tanьp ҫyre verer edi. Biraq, olaj volmajь sьqьp ҫyr: oqьtuv metodьп viletin təҫirijveli muqalimderdiң oqьtqan adamdarь qana vaqьt da qat tanьp, təҫirijbesiz adamdardьң oqьtqan kisileri vosqa azaptanьp, tьjisti syreginde qat tanьp sьqa almajь ҫyr. Osьпьң arqasьnda vьјьl oqьp „savatьп acqan“ adam endigi ҫьlqa sejin qajtalap savatsьzdar qatarьna tysip qalьp ҫyr. Mine sonдьqtan qat tanьtuv ycин de belgili bir metod qoldanuv керек. Durьs metod qoldanvasaq, oqьtuvdan tyk rajda sьqrajьdь. Qat tanьtuvda qandaj metodtar volqanьп, ol metodtar qalaj əzgerip kelgenin ҫoқarьda ajttьp.

Əziniң oqьtatьп əlippesin, əlippedegi ҫeke savaqtardь muqalim aldь men əzi qarap, ҫaqsьlap tanьsьp aluv керек. Əlippeni ҫaj qarap tanьsuv men oqьtuv ycин tanьsuv bir emes.

Əlippeniң ər bir savaqьnda oquvьsqa tanьmal, onьң viletin ҫeri, vurьп oqьp kermegen ҫaңa дьвьстар—əriptьr, vuvьndar voladь. Əlippeni qarastьrьp, savaqqa dajarlanqanda сондај ҫaңa ҫerler, ҫaңa қьјьпсєльqtarь qajsьlar ekenin bilip otьruv cart. Сонда oңajdan қьјьпqa, anьqtan tanьqqa degen negizgi pedagogikelik carttar oьndaladь.

• Oquv tutas sөzden bastaladь. Tanьstьrқan, sөzdi izince vuvьndarьna, onan əri дьвьстарьna sejin ҫikteјimiz. Olaj etpeј, əveli ҫeke əripti көсетip, ҫeke əriptiң ajьluв, ҫazьluвь men tanьstьruv durьs volmajьdь. Oquvqa alьnqan sөzderdiң qaj—qajsьsь da oquvьsqa tysinikti sөz voluv cart. ҫaңa sөzdi muqalim oqьqanda onьң ər bir дьвьsь ajьп esitiliv керек, ol дьвьstardьң əripteri

qajsъ ekenin de oquvсьlar biluv tijis. Olaj etyv ucin әr bir çana tanьstьrьlatьn sөzdi kespe әlippe әriptерinen qarap, taqtanьң çoqarqь çaqьna qadar qojuv kerek.

Alqacqь savaqtardan aq oquvсьlar еçiktemej çana oqьjьtn volьj yjrene vilsin. Әvel bastan еçikter oqьsa, soçan yjrenip ketip. kejinнен de sol әdeti çьldam oquvqa kedergi voladь. (Еçikter oquv degenimiz çeke әriptерdi atar alьp, solardь „qosьp“ oquv voladь. Mәselen: $a+bt=at$, $bt+a=ta+bs=tas$). Mymkin volqanьn-ca osьndaj еçiktevden avlaq voluvqa tьrьsuv kerek.

Çeke sөzder bir vuvьndь qьsqa sөz bolsa, olar sol kyjinde tutas bir oqьladь. Eki vuvьndь sөzder vuvьn—vuvьnь men oqьladь. Kөp kezdesetin qьsqa sөzder vuvьnqa vөlinbej tutas oqьlqanь çaqьsь. Әlippeniң ajaqьna çaqьndaçan sajьn ondaj tanьmal sөzderdiң sanь көbeje bermek.

Sөzdi vuvьndap ajьrtuvqa daqьdьlandьruv ucin savaqtь mьnadaj qьlьp quruv kerek.

1. Әlippeden kerekti sөzge arnalqan sygiretti qarap, onьn atьn atar, ol tuvralь bir eki avьz sөz bolsa da ajьtp, çumьstar aluv kerek.

2. Sodan kejin kespe әlippeden quralqan sөzdi oqьp, vuvьnqa çikter, vuvьnнан çana әripti ajьruv kerek.

3. Çana әlip ren tanьsqannan kejin, sol әrip qosьlьp ajьtьlatьn vasqa vuvьndardь alьp, ol vuvьndardan çana sөzder quratьp oqьtьp çattьqtьruv kerek. Ondaj sөzder әlippeniң өзinde var. Әlippede çoq sөzderdi alьp, kespe әlippe arqьlь oqьtьp daqьdьlandьruvqa da voladь.

4. Әrijne, әlippedegi sөzderdi de oquvсьlardьң vәrin qatьnas-tьra otьrьp, tygel oqьp сьqaruv kerek.

Oquvсьlar әlippeniң bir az çerine varьp sөzdi kitaptan kidir-mej oqьj alatьn volqanqa cejin kespe әlippe men pajdalanuv cart. Qat tanьtuv ucin kespe әlippeniң manьzь өte zor. Әripke көzi çattьqraçan adam usaq çazuvdь oqьj almajь, usaq әriptерdiң birinen—biriniң qandaj ajьrmасыlьoqь varlьqьn tez vajqaj al-majdь. Iri әriptiң birine—biriniң qandaj çerleri uqsas. qandaj çerleri өзge ekeni acьq көrinip turadь. Kespe әlippe arqьlь sөzdiң vuvьnqa qalaj çikteletinин de ajьndap көrsetyvge voladь.

Kespe әlippe vөlek vасыlьp сьquvь kerek. Әlippe kitaptарь-ньң ajaq çaqьnda da kespe әlippege arnalьp iri vасыlqan әlippe voladь. Olar volmaçan vaçьtta kespe әlippeni muçalim өzi qol-dan çazьp, qattь qaçazqа çapsьrьp aluvqa erinvevi kerek, yjtkeni kespe әlippe men oqьtuvdьң muçalimniң еңbegin çemisti qьluv ucin de, oquvсьlardьң çumьsьn çenildetyv ucin de pajdasьasa көp.

Kespe әriptерdi tәrtiptep velgili orьnda saqtav kepek. Әr әrip-tiң өзine arnalqan ujasь voluv kerek, uzьnca çөcik istetip, icin vөlip әriptерdi vөlim—vөlimge saqtavqa voladь. Nemese bir ke-nepтиң vetinen torcalar orьn çasar, әr әripke arnap kickene qal-ta tigip qojuvqa voladь. Qaltanьң terendiği kespe әriptiң vьjkti-ginen kem voluv kerek (çartьsь camasьndaj bolsa, çarajdь). Son-

da әриптерди алып—салув қылып болмайдь. Qaltаның сыртна қай әриптің қалтасы екенін ғазыр қојувға volады. Syjtip, қалта tikken кенер ғарға ilip қојылады.

Әр бир әрип бир нече данадан voluv керек. Kespe әlippeni муқалим өзи қолдан ғазса eskeretin нәрсе тьнау: kespe әlippeniң керек kezi de әlippeniң vas ғақында. Әриптерден вувын, сөз қурау оқувға дақдыланса, оны ар ғақында kespe әlip пен рајдаланув sijrej береди. Сондықтан сол бир сама ғерге дејинги kezdesetin әриптерден қана әlippe ғасар, онан кейингилерди ғазбай ақ қојса да volады, ғазса да бирер данадан қана ғазув керек. Сонда kespe әlippe ғасар ғумысь недәвир ғенілдејди.

Tutas sözdi вувынға ғиктеу онса қылып болмайдь, оған рәлендеј көр тәҗиривениң кереги ғоқ. Al, вувын icinen ғеке әрипті ајыруу қылындау volады. Bul ғумысь белgili әdis, оңтај керек қылады. Yjtregende balalar дьвьсть ајыруудың мәнисин уқрај, sözdi дьвьсқа ғиктеgende ваяақь әрип әdisine tysip кetyvi мүмkin. Ylkenderdi оқытқанда вувыннан әрипті қалај ајыртув керек ekendigin кейнде әдеји әнгимелејмиз. Bul ғерде осы ғумысь vastавьс mektepte қалај ғургизiletindigi тувраль Begali улының кеңесин келтирејик, yjtkeni оқытуу teqnikesin билув ycin bul кеңестердиң рајдасы аз емес.

„Bala sözdi, söjlemди kezi мен бир calқанда durьс вайқар алқандај volьсн, sözдиң ғеке elementтерин durьс esite, ајта alatьн volьсн. Mine, оқувсыларды толық ғаттықтырғаннан кейин, вувын icinen әрипті ајыртувға көсiledi. Bul kezende balаның esityvi, көруу кycterин, қол қымыльн рајдаланув керек; вала esityv—тындауға дақдыланған volса, әриптердиң өзгесelikтерин тез ајырады. Qol сол әриптерди zejinge ньқ орнатувға северци volмақ, әlippe kezende balаның назарын ғеке әриптерге avдарув керек: бу kezende „дьвьс“ degen терминди ајтпаса да volады.

Vuвын icinen әрип ајыруу савақын тьна улги мен ғургизyvге volады. Ајыратьн әрип **A** volьсн; бу ycin balалардың өздерине мәлим **Sara вала** degen söjlemди alајық. Plakat тыринде ғазылған осы söjlemди balalar оқыр сықады, plakat сөз ғиги мен вәlinedi, сөздері вувын ғиги мен kesiledi, вувындарды balalar оқыды, сол вувындардан ғаңадан сөздер қурастырлады, ғаңадан оқылады. Соньсн вувындар әрип—ғиги велектенip kesiledi, вувындарды бириниң astьна бирин қојыр, тақтаға тизip қојады.

SA
RA
BA
LA

Оқытувьс: „вайқандарьс, sözдиң әр велегинде userajьн бирдеј таңва ғоқпа?“—деп surады. Sөvle „sen тақтаға сықыр сол таңвань көрсетci?“—дејди.—„Bar. Mine“—„Endi тындау, вайқар отьрындар; мен sözдиң осы велектерин ајтамьн, sözдиң әр бир велеги ајақында ne esitiler eken, соньсн вайқар отьрындар: **SA, RA, BA, LA**. Ne estildi? Balalar: „a“ demek. „Durьс, **A** esitildi. Endi

beri qarañdar, men osь sөjlemdi tutas oqьp cьqajьn, „A“ degen-
de meniñ avьm qalaj acьlar eken, sonь cьqьsь vajqañdar“—dejdi.
Oqьtuvcь sөjlemdi aqьrьndap buyьn cigi men oqьjьdь, A—qa kel-
gende anьqtañqьrap ajtaдь. A—qa kelgende avьzдь kere acuv
kerek ekenin balalar oñaj aq bilip aladь, „A“—nь ajtuvqa өзirle-
niñder; men qolьmdь sermegen de, sender „A“ dersinder“. Oqь-
tuvcьlar qolьn көteredi, oquvcьlar avьzdarьn aca bastajдь. „Ba-
lalar, avьzdarьndь kere acьñdar da, dьbьsь berinder. Ne cьqьtь?
„A“. „Mini, A әrpinіñ tañvasь. Munь oqьqanda avьzдь kere acuv
kerek“—dejdi. Sonsьn balalar әripti qarajдь eski gәzet icinen әl-
gi әripti izdep tavьp, daqьdьlanadь. Sodan kejin balalardь әriptiñ
çazva tyri men tañstьruvqa kirisiledi.

Bu kezendeги savaqtьñ varьsь mьnadaj voladь: 1) tañstьrь-
latьn, rette turqan әripti tapьruv—ajьrtuv sol әrip var buyьn-
dardь salьstьruv; 2) dьbьstь qulaq pen utьp alьp ajruv; 3) cь-
quvь cөnil dьbьstardьñ qalaj ajьtluvьn vajqatuv; 4) ajьtьlqan
әrip dьbьstь anьq esitip, çazьp daqьdьlandьruv; 5) qosьmca daqь-
dьbьq: çañ, çana vurьn tañsqan әripter kirgen sөzderdi oqьtuv;
6) әriptiñ çazva tyri men tañstьruv; 7) çazva tekisti көcirtip
çazdьruv“.

3. Çazuv yjretyv

Çazuvдь da oqьqan sөzlerden bastav kerek. Oqьp cьqьp, ma-
qanasьn tьsinbegөn sөzdi çazdьruvдьñ keregi cөq. Әriptiñ çazь-
luvьn көrsetkende, qol qalaj cьretinin, qajdan bastalьp, qajda
toqtajьtnьn oquvcьlarqa ajьndap көrsetyv kerek.

Çeke әripter bir ja bir nece elementten quraladьn. Kөbinesе bir
әripte var element (vөlim) vasqa әripterde de ucьrajдь. Bul ç-
qьnnan salьstьrьp qaraqanda әlippeniñ vьkil әripterinde ucьrajьtn
elementter onca көp te volmajдь. Sondьqtan çazuvдь birden әrip-
ten bastaqanca, әveli çeke elementterdi çazdьrьp qoldarьn çattьq-
tьruv kerek. Çazuvдь çañ yjrene bastaqan adamqa әriptiñ sygi-
retin saluv oñaj emes. Elementterdi çazьp bir az daqьdьlanqanнан
kejin ol cьmьsь ne dөvir oñajlanadь. Osьlaj etip, elementterdi
çazdьrьqan vaqьtta da, çeke әripterdiñ çazuvьn көrsetkende de
onьd elementterin ajьrьp көrsetip otruv kerek. Qazaq әripteriniñ
negizgi elementteri mьnalар: tөmengi çaqь oñqa qaraj qajь-
rьlqan sьzьq (*i*), cөqarqь çaqь solqa qaraj vurьlqan sьzьq (*s*),
bir vasь oñqa, ekinci vasь solqa qajьrьlqan sьzьq (*r*), tutqadaj
sьzьq (.), ekevinen quralqan soraq dөngelek sьzьq (*o*), çoldan
tөmөn cьqьp turatьn sьzьqtar (*j*) taqь vasqalar. Qalqan element-
terdiñ көvi aq osьlarqa çaqьn, osьlardь bir az өзgertkennen cь-
qadь. Osьndaj elementterge bir az qol çattьqqanнан kejin әrip
çazuv oñaj voladь.

Eskertetin zat mьnan: ьlqьj elementterdi çaza берyv adamдь
çalьqtьradь. Sondьqtan element çazuvдь onca uzaqqa sozvaj ç-
ke sөz çazuvqa vaqьtında көcyv kerek.

Qat tañtuv satьsьnda oquvcьlarqa eñ tijimdi әri eñ oñaj ç-
zuv көciritip çazuv. Alqacqь әzirde taqtajdaqь çazva tyrden көc-
itip, sonan kejin kitaptan (çazva tekistiden) көciredi. Әripterdiñ

çazba tyrlerin əvden bilip alqannan kejin varьp kitaptaqь vaspa tekistini kəcirtvge kirisyvge voladь. Kitaptan kəcirgende əvel bastan aq oquvь çeke sözdi bir çolata kəcirip daqьdьlansьn. Çeke əripterdi kəciryvden saqtandьruv kerek Mьsalь „arsa“ degen sözdi kəcirgende, bir qarap alьp „a“ nь çazьp, taqь bir qarap alьp „r“ çazьp, taqь bir qarap „e“ nь, sosьn „a“ nь çazuv durьs volmajdь. Bir qaraqannьç əzinde aq sözdi vasьnan ajaqьna dejin durьstap qarap alьp, bir çolata çazuv kerek. Ilki əzir de, oquvьs sözdi vuvьn—vavьnь men oqьp çьrgen kezde, uzьn sözderdi bir-den çazuv qьjьn soqsa, vuvьn—vuvьnь men vөлmelep çazdьruvqa voladь. Biraq, alqacqь əzirdə qana vulaj etiledi. Tuvinde, qandaj sez volsa da bir çolata çazdььp daqьdьlandьruv mindet. Bastavьs mektep valalarьn vulajca daqьdьlandьruv qьjьnьraq, yjtkeni olar ajtqandь esterinen çьqarьp çiverip, onajqa çasьp, sözdiң çeke əripterin kəciryvi mymkin. Al, ylkendrди vulaj çattьqtьruv onca qьjьn volmajdь, yjtkeni olar bir uqqan nərsesin qalajda oьndavqa umtьladь. Sondьqtan, kəcirgende sözdi qajta—qajta qarap çatpaj, bir qarap alqannan tygel çazuv kerektigin, sözdi durьs çazuv cartьnьç biri osь ekenin ajtьp tysindiriyv qacet.

Əripterdiң qalaj çazьlatьnьn kersetiyv men qatar, olardьң biri men biri qalaj çalqasatьnьn da kersetiyv kerek. Çana oqьqan valalardьң, əsirese ylkenderdiң çazuvlarь tym nacar volatьn sevevi muqalim osь çumьstь elemegendikten. Çazuv yjretkende osьnь esten çьqarmaj, oquvьslyardьң ər qajsьsьnьç çazuvьn qadaqalar vadьlap oьruv cart.

Çazuvdь qaj vaçьttan bastap yjretyv kerek? Çazuvdь erte ja keç bastav qat tanьtuv metoьdьna vajlanьstь. Sözdi tutas kyjinde oqьtьp, onь izince vuvьnqa, vuvьndarьn əripke çiktejmiz de, qaj-tadan sol ərip, vuvьndardь tizip, sөz quratamьz, oqьtamьz. Olaj volsa, çazuvdь da oquv men qabat çьrgiziyv kerek. Tutas sөz metoьdь men Oqьtqanda çazuvdь da sol tutas sөzden bastaqan durьs sьjaqtь. Biraq olaj etyvge volmajdь. Tutas sөz metoьdьn vasqa metoьd aralaspaqan taza kyjinde çьrgizip oьtьqan elder Amerijke, Aqьsьnь taqь vasqalar. Olardьң (Aqьsьnьnьn) əlippesinde de, emlesinde de erekcelik kəp: olarda ec bir dьbьs zaqьna sьjmajtьn, tek dəstir volьp ketken tərtpert var, sözdiң çazьluvь bir tyrlə volsa, oqьluvь onan tipti vasqa volatьn sөzder olar da kəp. Mьjsal men ajtsaq, olar „at“ dep çazadь da, „sьjьp“ dəp oqьjdь. Osьnьsьna sөjkes olar çazuvdь da tutas sөzden, sөjlemnen bastap, bir azqa çejin çeke əripterdi ajьrmajtьn kərinedi. Bizdiң əlippemizde, emlemiz de ondaj emes; sözdi qalaj çazsaq, solaj oqьjmьz. Sondьqtan viz taza tyrinde tutas sөz ədisin de qoldanvajmьz. En alqacqь oqьqan sөzimizdiң əzin çeke əripterine çiktejmiz. Mine, sondьqtan çazuv yjretkende çeke əripterdiң çazьluvьn kersetip, solardan sөz qurap çazdььp yjretemiz. Çazuv men oquvdь qatar çьrgiziyv degen sөz oqьqan sөzdiң vərin sol saqatьnda çazьp oьruv kerek degen sөz emes. Bir savaqqa arnalqan sөzderdi, sөjlemderdi oqьp, bir az çattьqqannan kejin sol sөzderdi çazuvqa kirisyvge voladь.

4. Durьs җазув мен әдеми җазув

Durьs җазувқа қоҗылатьн сарттар қандај болмақ? Durьs җазув аььқ, таььмал, сама келгенсе әдеми болув керек. Durьs җазуғанда әриптердиң ирилги бирдеј, араларьньң аььстықь да бир самалас болув керек. Ғоқарь—төмен сықьр туратьн әриптер васқа әриптер мен бирдеј болмав керек. Қайсы бир сәкиртер әдеми җазамьз деп әриптерди қалырть тыринен өзгертп, керексиз ијрек ја сызық қосьр қивереди. Сыньнда оьь мен әдемилік тавьлмајдь. Әрип не қурьым өзиниң қалырть тыринен аььстаса, сол қурьым җазув аҗарсыз вола бермек. Әдеми җазув durьs җазувдан өзге нәрсе емес. Әријне, җурттьң вәриниң қоль бирдеј вола бермејди. Әр кимниң җазувьнда өзинсе ерекцелик, өзгецелик волады. Ыьлајса ајтқанда, оьь „қоль“ оьььса „рочерки“ дејмиз. Ғурттьң вәриниң қоль бирдеј воььн дев durьs емес, „қол“ даг бирдеј болувь мүмкин де емес. Бирақ, җурттьң вәриниң де җазувь аььқ, таььмал durьs болув mindet. Durьstar, әдемилер җазувқа дақдыландырув negizinde әлиппе дәвириндеги җумьс емес. Қолды җаттықтырув җумьсь әлиппеден соңық кезеңде үлкен оььн алады. Бирақ, мунан әлиппе дәвиринде җазувқа онса көр көңил вөлмеј ақ қојса да волады деген сөз сықрајдь. Қайта, оьь әлиппе дәвиринде durьs җазувқа аса көңил вәлуьге қаҗет. Әлиппе дәвиринде келецектеги җумььсқа (оқувқа, җазувқа) negiz салынадь. Әвелде әрипти durьs җазып, бир—бири мен durьs җалғастырып үјренвесе, сол терис дақдықа әдеттенп, кейин оьь тузев муқалимге де, оқувсыньң өзине де оңај җумьс волмајдь.

ӘЛИППЕДЕН САВАҚ БЕРҮҮ ҮЛГИЛЕРИ.

1. Birinci savaq.

(„Savatandььрқьс“ әлиппесиниң үcini beti).

Birinci savaqtьң maqsatь: biz sөjlegende sөjlem—sөjlem men aјtatьnyьmьzдь, sөjlemder җеке сөздерден, сөздер җеке әриптен (вувьннан) қуралатындықьн тьсindirьв. „АТ“ деген сөзди җумььстар „А“, „Т“ әриптери мен (әри дьььстарь мен) танастырув.

Savaqtь ыьлај җыргизьв керек. Savaq vastar аььднан savat асудьдң сатыьјалдық қурьььс үчин қансалық зор маңызы бар екендиңи ајтылады. Сөз вен, сөјлем мен таньстырув reti ыьлај болув керек:

Сөзди авьзса ајтувқа да, җазувқа да волады. Аььдңқысььн авьз сөз дејмиз, соңқысььн җазва сөз дијмиз. Ғәзет, җорнальдардақь китaptaқь җазьлқандар сол җазва сөз. Сөјлер сөзде де белгилі бир әлсев бар. Сөзди қалај болса солaj тизбектеј берьвге волмајдь. Осьнь ајта келип китартан бир мақаланы тьнвaјтьн җерге тьньр, җорта қаталасыр оқув керек. Мььсалға 32—беттеги „Ғьј“ деген әңгиме-ниң вас җақьн ыьлај оқьса волады:

Қасым егин җьйнақанда бир.

Түјирин тьсирмеј җьйнадь ол қај җумььсқа да.

Уқырть сондықтап ыьқьј.

Сььјаладь сььдь җьл сaјьн.

Алады вььл қасымға.

Osylaj oqyqanda ec nərse tysine almastyq volady. Sodan kejin muqilim qajtadan durystap oqyjdy. „Endi tysinikti volar maeken, qarandar;“ dejdi. Ərijne, ekinci oqyqanda kədimgi əp—ədemi əgime volyp syqady. Əvelgide tysiniksiz, soñqyda tysinikti volyp syquv sevebi soñqyсында ər bir avyz sözdi bir ыqaj völekter oqyqandyqtan ekeni ajtylady. Mine, osyndaј bir—bir avyz sözderdi sөjlem dep atajmyz. Mьna əngimede mьnadaj sөjlemder var.

1) Qasym egin syjnaqanda bir tyjirin tysirmeј syjnady.

2) Ol qaj cymьsqa da uqypty.

3) Sondyqtan ыqaj syj alady.

4) Syjdy cыл sajьn alady.

5) Vyjьl Qasymqa syj qylyp bir syjьr verdi t. t.

Budan kejin taqь bir nese mьjsaldar aluv kerek.

Qalqoz egiske syqty. Qalqoz malь kyjli. Cymьs cosparyь casaluvly. Qalqozda ekpindiler kөp.

Osyньң ylgisi men oquvcylar özderi de sөjlem tavyp ajtyp kөredi. Sөjlem bir nese sözden quralatьndьqьn ajtyp, endi sөjlem icinen sözderin ajьruvqa kirisiledi.

Maqilim mьsalqa bir nese qьsqa sөjlem alady. Majsaly, qalqozcylar cospardy toltьrady. Balalar mektepte oqyjdy. Qalqozda at kөp. Qalqozcylar cymьsta t. t. Alyñqan sөjlemderdi sözderiniң arasyна bir az toqtalyp, nese sözden quralqanь anyq vajqalqandaj etilip ajtylady. Onь men qatar ər sөjlemdi taqtaqa sözderin iri qylyp çana söz aralarьn asьq qylyp çazady. Çazqan sөjleminñ ər bir sözün ədeji salmaqtaп, kidirip ajtady. Oсьньң nətijesinde oquvcylar mьna sөjlemderdiң çeke sözlerden quralatьnyн esitip te, taqtadan kөrip te uqady. Oquvcylar sөjlem çeke sözlerden quralatьnyн uqğannan kejin olardyң özderine osyndaј sөjlem oјlatyp tarьquv kerek. Yc sözdi sөjlem tavuv qylyп soqsa eki sözdi sөjlemderdiң ylgisi kөrsetiledi. (Bala oјnajdy, at çavady, ajьpьlan ucady t. t.).

Sөjlemnen söz ajьra viletin volqannan kejin icinde „АТ“ degen sözi var bir sөjlemdi alьp, onьң icinen „АТ“ degen sözdi tavyp alьp, endi sonьң qandaj dьvьstardan (əripterdən) quralqanь tekseriledi.

Qalqozda ne kөp degen?—At kөp dedik.—Mьna sygirettegi ne?

АТ

Endi biz osь at degen sözdiң qalaj quralatьnyн, qalaj çazьlatьnyн vajqalyq.

—„At“ degen söz kespe əlippenen quralyp tiziledi de taqtaqa qadalady. Kespe (vaspa) əripten quralqan sözdi kөrsetip turyp mьnav „АТ“ degen söz delinedi. Budan kejin at degen sözdi oquvcylar kespe əripterdən qurajdy. Kespe əlippenen А, Т əripteri men bir eki əripti alьp, ystel ystine çajьp tastav kerek. Oquvcylar kezек penen birinen soң biri ystelge kelip, aralasyп çatqan 4—5 əriptiң icinen А мен Т нь tavyp alьp, muqalimniң quraqanьндај etip tizedi de, „bul ne degen söz völdь?“ degen suravqa „bul at degen söz völdь“ dep çavap beredi. Kөrsetilip turqan eki əripke oquvcylardyң көzi çatьyqa bastaqannan kejin ystel ystine

taqъ bir nece basqa әriptерdi tastap, wәrin aralastыrъ çiverip icinen **A**, **T** әripteri tapтырылып тизiledi, oqылady. Әrijne, bul çumьсть sabaqtың wasьnan ajaqьna sejin soza berуvdің qaçeti çoq, 5—6 mijnot waqьt çetkilikti: **At** degen sezdі әvden tanьmal etyv yein muqalim bir nece sezdі (at qa uqsamajтьn sezderdi) qatar tizip, aralarьnan, at ть tapтырып daqьdьlandыruv kerek, çetilyv dә-reçesi men daqьdьsьna qaraj basqa sezderdi kәp ja az aralastыruv kerek.

Budan kejin **at** degen sez nece dьbьstьn qaj—qaj dьbьstьardan quralqanьn tapтыruv kerek. Әripterdің arasьnan „**A**“ men „**T**“ нь tavыр quraqan men oquvь ol әripterdің çeke—çeke dьbьstьarьn ajьrqaн çoq. Endi sol çeke dьbьstьardь, mьnalар sol dьbьstьardьn әripterdі ekenin uqtыruv kerek. Bul çumьсть vьlajca çyrgyzyvge volady:

— Sizder **at** degen sezdі oqьj alatьn voldьndar. Endi sol **at** degen sezimiz nece dьbьstьn, qandaj dьbьstьardan quralqanьn vilyuvimiz kerek. Nece dьbьstьn quralqanьn, vәkim, ezderiң de vajqар otьrqaн volarsьz (eki dьbьstьn quralqandьqьn oquvьlar oңaj aq ajtar vere alady) Eki dьbьstьn quralqandьqь anьqtalqannan kejin, qandaj—qandaj dьbьstьardan quralqanь tekseriledi. Dьbьstьardьn әr qajsьsьn çeke—çeke ajтыр qarajьn, sender vajqар kәriңder.

Solaj dejdi de, muqalim **a** dep bir az sozьp turьp, sonsьn **at** dejdi. Solaj bir nece qajtara ajtady.

— Sonь men, aldьnqь dьbьs qandaj dьbьs volady?

— Aldьnqь dьbьs **a** degen dьbьs voldь.

— Durьs, **a** degen dьbьs.

— Mьnav sol **a** davьsьnьn taңvasь.

Bizdiң әrip degenimiz dьbьstьn osьndaj taңvasь. Osьndaj taңva qaj çerde tursa da **a** dep oqылady. Al, mьna çazuvlardьn icinen osьndaj taңvanь, **a** әrpin tavыр kәriңder (kespe әlippeden, kitaptan tapqьzady). Durьs. Mine, sonь men bizdiң birinci taңqan әripimiz **a** voldь. Әr bir dьbьstьn eki тырли taңvasь volady. Biri tasqa vasqaн taңvasь da, ekincisi qol men çazatьn taңvasь. Birincisin vaspа әrip dejmiz de, ekincisin çazva әrip dejmiz. Mьna kәrip otьrqaңdarьnьn wәri de vaspа әriptер. Çazvasьn әli men senderge kәrsetkenim çoq. Endi mьna **a** әripiniң çazvasь men taңsьndar.

Muqalim taqtaqa anьq qьlьp „**a**“ әripiniң çazva тыrin çazady, oquvьlar dәpterlerine kәçiredi. Dәpterge **a** нь çazьp daqьdьlandьn kejin **t** нь tapqьzady.

— **A** dьbьsьnьn vaspа taңvasь men de, çazva taңvasь mende taңbьstьndar. Qaj çerde kәsçender de taңьtьn voldьndar. Bizdiң oqьp otьrqaн sezimiz **at** degen sez qoj. Bul sezdің vasqь dьbьsьn vildіңder. Endi soңqь dьbьsьn ajьrajьq. Men aldьnqь dьbьsьn ajtajьn, sender soңqь dьbьsьn tavыр kәriңder.

Solaj dejdi de, muqalim **a** dьbьsьn sozьp ajtady.

— Meniң ajtqanьm **at** volqan çoq qoj. Ajaq dьbьsьn men ajtqanьm çoq. Sender ajтыр beriңderci.

Oquvçylar „t“ deşdi. Eger olar özdiginen tava almasa, muqalim özi ajtър çiberedi. Oşylaj etip, t нь tapqannan kejin çoqарь daqь sьjaqtь bul әriptiң de çazva, vaspa tyrleri көrsetiledi.

Eki әriptiң ekevin tygel tanьsьp volqannan kejin ekevin qatar çazьp, qatarlar qojьp at dep oqьlady. Munda muqalimniң bir eskeretiң çeri mynav: eki әrip çeke—çeke ajtqanda biri a, biri ьt volady. Ekevin qosьp ajtsa aьt volady. Sondьqtan oqьtuv-cь әripterdі çeke—çeke ajtтьrьsь men: „endi ekevin qosьp ajtcь“ degen suravdь qojmav kerek. Ekevin qosьp ajtsa, çaңaqь aьt cьqьp qaluvь mymkin. Bul çerde muqalim: „bul eki әripten quralqan sөz ne degen sөz volьp cьqtь?“ degen sьjaqtь surav qojuv kerek.

Әlippedeđi екinci sөz ата. Biraq, at вувьнь men tanьsa sala oqan taqь a вувьльнь qostьrьp at+a degizip oqьtuvqa volmajdь. Ata нь tanьtuv ycin ta вувьльнь men tanьstьrьp aluv kerek. Mynьң özi bir cama çumьs volatьn nәse ата degen sөz tutas oqьlьp, „ta, вувьн sonan çiktetilip cьqарьlady. Ata degen sөzdi çeke keltirmej, әveli sөjlem icinen vөldirip cьqарuv kerek. Oqan aььnatьn sөjlem Ata at ajda sьjaqtь sөjlem volady. Bul sөjlemde nese sөz var ekeni aььqlady. Birinci sөz ата, екinci at, ycin-cisi ajda degen sөz ekeni aььqtalady. Bykil sөjlem tutasь—kespe әlippeden quralьp taqtaqa tiziledi, nemese vasqa tyrinde taqtaqa çaqьslar çazьlady. Çeke sөzlerden aldь men oquvçylardьң өзderine tanьs at degen sөz cьqарьlady. Eкinci sөz ата текseriledi. Ycin-ci sөz текserilmejdі, ol tek tutas sөjlem çasav ycin qana aььnqan sөz sөjlemniң çeke sөzderin aььrqañnan kejin onьң endi keređi çoq. Ata degen sөzdi kespe әripterden tizip, oqan uqsas kelmejtin taqь bir nese sez, nemese kez kelgen әripterdі tize salьp, vәrin qatar qojuv kerek te, icinen ата нь tapqьzuv kerek.

Buqan tete çumьs ата ньң вувьндарьн aььruv. Sөzdi durьs çazьp, durьs oquv ycin onь вувьнqa vөle viluv kerek. Sөzden sөjlem quralatьn sьqьldь вувьнnan sөz quralady. Вувьнньң ne ekenin tysindiruv ycin muqalim eki вувьндь, yc вувьндь bir nese sөz aььp, вувьн—вувьнqa vөlip ajtady. Mьsalь: qal—qoz, ar—va, val—cьq, mә—ciј—ne, vas—qar—ma, ek—pin—di. Bul sөzderde nese вувьнnan var ekeni qandaј—qandaј вувьн ekeni oquvçylardьң өзderine ajtqьzylady. Aralarьnda bir вувьндь sөzder de voluv kerek. Sөzdiң вувьльнь aььrьp daqьdьlandьruv ycin qьsqa—qьsqa sөzderdiң vas вувьндарьн muqalim özi ajtьp, qalqan вувьндарьн oquvçylarqa tapтьradь. Mәselen: muqalim тор dese, oquvçylar oaj deşdi, muqalim av dese, oquvçylar dan deşdi. Mundaј sөzderdi oqьtuv-cь kьn ilgeri ojlar aluv kerek. Yc вувьндь sөz aььnsa, muqalim özi aldьnqь eki вувьльнь ajtady, oquv-cь sonqь вувьльнь ajtady.

Oşь sөzderdiң qatarьnda ата degen sөz de aььnady. Bьlajca daqьdьlanqannan kejin ата degen sөzdiң вувьндарьн oquvçylar өзderi de op—oaj tavuvqa tijis. Munan kejingi çumьstь вьlajca cьrgizyvge volady.

— Sonь men ata degen söz eki vuvьnnan quraladь eken: vi-
rinci vuvьn a, ikinci vuvьn ta, endi bul vuvьndardьң әr qajsьsь
nese dьvьstan quralatьnьn tavajьq. Mьna ғazuvlarьна qaraqanda,
өzderiңe de anьq voluv kerek. Birinci vuvьnь ғalqьz dьvьstan
quralqan. Bul dьvьs pen tanьsрьz, bul a dьvьsь. Sonь men ata
degen sözdiң birinci vuvьnь ғalqьz dьvьstan quralqan. Al, ekin-
ci vuvьnь nese dьvьstan quralqan. Mьna әriptеr senderge tanьs
emes pe? Mьnav ne degen әrip? (t). Mьnav ne degen әrip? (a).

Oqьp ketken at degen sөzimizde qandaj әriptеr var ekenin
eskeriңderci! (oquvьlar ajьp beredi). Durьs, at degen sөzde de
osь eki әrip var edi. Onda at dep oqьp edik, endi sol eki әripti
ta деп oqьp otьrmьz. Munьң sevevi ne? ojlap qarasaңdar, seve-
vin tavuv op—oңaj. (Bul suravqa da oquvьlar durьs ғavap ve-
ryvge tijs, yjtkeni at pen ta anьq ғazьlsa, ol ekeviniң ajьrma-
сьlьqьn tavuv qьjn ғumьs emes). — Durьs. Alqacqьda әveli a
keledi, sonsьn t keledi, ekevin at dep oqьjmьz. Mьnada әveli t
keledi, sonsьn a keledi, sondьqtan munь t dan vastap, ta деп
oqьjmьz. Sonь men at degen sөzimiz oda bir vuvьn, ta da bir
vuvьn. Ekeviniң әripteri birdej volqan men, ol әriptеrdiң turqan
өrьndarь vasqa—vasqa, sondьqtan olardьң quralatьn vuvьnь da
birdej emes. Munan vьlaj da esteriңde volsьn. Әripteri birdej vuvьnьң
vәri birdej vola vermejdi, ol әriptеrdiң әveli qajsьsь,
sonsьn qajsьsь kelyvine qaraladь. Oqьqanda vizьlqьj sol ғaq-
tan vastap oqьjmьz. Sol ғaq cеттеgi әrip sөzdiң vasqь әrpi vola-
dь da, oң ғaqtaqьsь ajaqь әrip voladь.

Kitaptan at vuvьnь, ta vuvьnь, a әrpi tapqьzyladь. Nemese
kespe әriptеrden көp qьlьp sөz tizip, solardьң iҗterinen osь aj-
tьlqan eki vuvьndь ajьrtadь.

Ata degen sөzdiң ғazvasь qьjn emes. Onda vasqa tanьmaj-
tьn әrip ғoq. Alqacqь ғazqanda vas әrip көсетilmejdi. Biraq,
ekinci savaqqa көрpesten vurьn vas әrip pen tanьstьruv kerek.
Bul ғerde vas әrip eгeҗesin ajьp ғatuvdьң kереgi ғoq. Әr bir
әriptiң ylkeni, kickenesi volatьndьqьn, keј bir sөzder vas әriptеn
vastalьp ғazьlatьnьn ajtuv kerek. Vas әrip emlesi de көp uzaqqa
varmaj ajьtladь. Oqan deјin oquvьlardь kytindirip, vas әrip
emlesin yjrenyvge dajarlandьra turuv kerek.

2. Ekinci savaq.

(„Savattandьrҗьctьn“ 4—vәti).

Bul savaqta RA, TAR degen eki vuvьn men tanьstьrьladь.
R әrpi ғazdьrьladь. Savaq vastamastan vurьn aldьnqь savaqta-
qь oqьqan sөzder pьsьqtap oqьladь. Tutas bir sөjlem alьnp,
sonan „ara“ sөzi vөlinip sьqarьladь. Mьjsalь, ғalqozь ara aldь.
Aldьnqь savaqtaqь sьjaqtь, munda da sөjlemniң sөzderin җeke-
ler—җekelep ajьp, nese sөz var ekenin oquvьlardьң өzderine
tapqьzuv kerek. Sөjlemдеgi sөzderdi avьzca ajьrtuv men qatar
taqtaqda da ғazьp qojuv kerek. Sөzdi ajьqanda ғaqtaqadь ғazuv-
dь nemese kespe әriptеrden quralqan sөzdi ғabat oqьp otьruv
kerek. Sөjlemnен ara degen sөzdi sьqarьp alqannan keјin vasqь

sözder syrtip tastalady, kespe əlippeden quralqandarə taratyləp alnady. Tanymajtyñ sözderin kərsətkennən keler zəjan çoq, qajta rajda var, yjtkeni olar sol çana sözderdi oqyj alatyn voluvqa asyqyr, ıntalanyr otbrady.

Ara degen sözdi vəlip alqanнан кейин оның ичинде несе вувын қандай вувындар варын аймамыз. Вувын vəlip айтуды оқуvcылардың өздерине çyктəvге volady. Өздері бирден ајта алмаса, тувра ајтыр берув керек емес, ара сыјақты екі вувынды басқа сөздерди алыр, солардың вувындарын ајтыр берув керек. Солардың yлгиси мен оқуvcылар **ара** ның вувынын өздері tavuларь тижис. **Ara** ның вувынын авызса tavuv мен қатар **kespe** əlippe мен тизилген **ara** degen сөз de вувынға çиктелир, екі аймамыр қойлады. Бул екі вувынын қайсысь өздерине тань екенін оқуvcылар өздері tavady. Endigi қалған **RA** вувын несе дьвьсь—əripten қuralqаны vajqalady. Ой екі əriptiң алдыңғысьн—**R** ды vəlip сықарув ycin муқалим оқуvcыларға тыңдатыр қойыр өзі **rrra** деп **r** қа тоқталыңқырап ајтыр вереди, соңғы **a** қа онса көр тоқталмајды. Syjtip **r** ды çиктер сықарқаннан кейин, муқалим „мынав **r**“ деп бир несе қайтара ајтыр, оқуvcыларға да ајтырды да, тақтаға çазady. Оқуvcылар тақтадан дəптерлерине көçирip çазady.

R ды əvden таньр aluv ycin муқалим балаларға ичинде **R** var сөздер ајтыр, соның ичинде **R** varь—çоқы, var volса vasta ма, ајақта **ma ja** ortada **ma** sol arasyñ tapқызыр, бир аз дақдыландырады.

Kespe əlippeden қuralыр **a—ra, ta—ra** degen сөздер çазылады, оқылады. Соңнан китартан да оқылады. **R** ərpiniң çазвасы мен таньстрықанда **vas** ərip tanvasyn онса көр çаздыра vermese de volady, yjtkeni qazaq сөзинде **R** den bastalatyn сөз өте sijrek keledi (мына əlippeде ондай сөз tipti usramajdy).

Екинci таньстығылатын вувын **TAR**. Бул вувын мен таньстыруv ycin de сөјлем алыр, сөјлем ичинен **tar**, nemese artar degen сөз vəlinip alnady. **Tar** degen вувынды авызса ајыруv мен қатар **kespe** əlippeden қuralqan vaspасын да кəрсətip отыруv mindet. **Tar** вувынындақы əripterdiң вəри оқуvcыларға тань əriptер. Сондықтан мунда тек əripterdiң саньн, қандай əriptер екенін çана olардың қайсысь қандай орьнда турқандықын анықтау керек, басқа сөздердиң arасынан **tar** вувынын аймагыр çатықтыруv керек. Ујтпесе оқуvcылар осы yс əripten қuralqan басқа вувынды, məselen **art** вувынын айма алмајды. Бул çумысты vьлајса çyргизув керек

— Bizdiң tanьjtyñ вувындарьмыз мыналар: **a, at, ar, ta, ra** (vaspa tyрлерин кəрсətip оқытады). Бул вувындардың ичинде бир дьвьстан қuralqаны да var, екі дьвьстан қuralqаны да var. Оларды өздерин de билip отырған сықарьындар (оқуvcылар ајтыр вереди). Мына **at** вувын мен **ta** вувынынның arасында қандай uqsastyq, қандай аймамысьық var екенін билетин сықарьындар. Бул тувраль meniң esterinde volсын degen сөзим var ды. Qane, қайсың ајтыр бересин? (оқуvcылардың ајтыр берувге тижисти çававь: əripterdin турған орнын, қайсысь əveli, қайсысь соңнан kelyvin eskeryv керек degen сөз).

— Durьs. Вувьн qандај дьвьстан quralqанын вилув мен qatar ol дьвьстардың qajsьсь алда, qajsьсь ајақта keletinин вилув kerek. Мына тапьсқаль отьрқан вувьнмьзда, осьнь eskeryv kerek. Bul вувьнньң ана вувьндардан qандај басқалықь var ekenin ојлар qараңдарсь! Мына сазвасьна qараqанда bul вувьн несе әриптен quralqанын вайқар отьрқан сьғарьсьңдар. (Савар: үс әриптен quralqан). Durьs, үс әриптен quralады. Basta qандај әрип, ортада qандај, ајақта qандај әрип keletinин вайқалықь. Ајақтақь әриптен вастајықь. Ајақтақь әрипти алыр qојьр, qалqанын оқыьн, тыңдаңыз (ta деп оқыды). Мына тизувли вувьндардың icinde осьндәј вувьн var ма, qараңдарсь? (a, ar, at, ta, ra вувьндарь тизилip turады). Соны мен соңы әрpin ala турqанда, qалqаны та деген вувьн volады, мына әрипти qajtadan орнына qojsaq, тады tar деген вувьн (сөз) сьғады. Сонда мына соңы әрип qандај әрип volады? Bul әрипти өздерin вурьннан да вилесinдер qoј (оquвсьлар ајтьр beredi). Durьs. Al, мына, qалqан eki әрипти, eki vastan vilip отьрьсьңдар qoј. Муньң вивевi **т** вивевi **а**. Соны мен, мынав tar деген вувьн volады. Men бир несе вувьн, сөз тизејin, sender солардың icinen осьндәј tar деген вувьндь тавьндар.

Kespe әlippeden tar—at, ar—деген вувьндар quralып, солардан qосылып tar—tar, artar, attar деген сөздер оқылады. Çattьqtьруv үсin оқылатын сөздердиң вәри сөјлем icindegi сөздер voluv mindet emes, çeke сөздердиң өздерin оқытуvqa да volады, вирақ, вәри de оquвсьларqa тьsinikti сөздер volсьн. Tar деген сөздиң waspa тыrin тапьтьн volqаннан keјin çazдырьп çattьqtьруv kerek. Çazqанда әриптердиң бир—biri мен qалај çalqasатыньн көрсетуv kerek. Budan keјin әlippedeги сөздерди оқытьп, çazдыруv kerek. Әlippedeги сөздердиң вәрин çazдырувдың kереги çoq, соңы çылдақь tar, tara, ara, at, tara, ata, at tara Ata at tara деген сөздер çазьса volады. Artar, attar, tartar деген сөздер әlippede çoq. Olar taqtadan көcirtip çazдыртылады.

3. Savattандьрқыстың 5—бетinen 32—бетine deјingi savaqtar qalaj өtkizlyv kerek.

5—бетten 32—бетке deјingi savaqtar negizinde ось çoқарқы ајтылqан тырде çyргiziledi. Bulардың вәrine de savaqть çyргizyuv reti мынадәј volады:

1. Aldь мен өtken savaq қьсқаса рьсьqtалады.

2. Оқықаль турqан беттеги sygiret qаралып, sol тувраль қьсқаса әңgime çасалады.

3. Оқылатын сөз qосылып бир сөјлем алынады. Ol сөјлемниң сөздерi тартьғылады да, оқылатын сөз (sygiretteги zattьң atь вувьнqа çikteledi. 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27—беттердеги сөздер вувьнqа вәlinedi, ал qалqан беттердеги сөздер ьлқы бир вувьндь сөздер, сондыqtан çаңа дьвьс вувьннан сьғарьлмај, вутin сөздиң өзinen сьғарьлады. Çаңадан тапьстырьлqан дьвьс pen әрипти оquвсьлардың çадында qалдыруv үсin, өtken savaqtардақь сьјақты, bulарда да kespe әlippe әриптери мен бир аз оқып çattьqtьрылады.

4. Kespə əlippe men oqır çattıqqannan kejin çazuv çazdırladı. Çeke əriptərđi de, vutın söz, səjlemderđi de muqalim taqtaqa çazadı. Oquvsylar dəpterlerine kəciredi. Oquvsylarqa kitaptan kəcirtkənde kəciretin sözderđi atap kərsətip otməsa volmajdı. „Pəlen betti əzderiñ kəciriñder“ dəp oquvsylarqa qıjın çumıs çyktevge çaramajdı. Onıñ qıjın çumıs volatın səvəvi: əlippe-degi sözder öz beti men kəciryvge annalır çazylqan söz eməs, kitaptan kəcirtkənde, kitaptaqı tekisti oqır çyqır, sonan kejin vağır çazuv veriledi.

5. Kespə əlippe men oqır, oqıqansın çazır bir qatar çattıqqannan kejin kitaptaqı tekisti oqıladı. Çazqanda çana tanıstırlqan ərip, sol ərip keletin sözder, səjlemder qana çazyladı. Onan kejingi çattıquv çazuvlar (kəciryvler) əlippe betin oqır çyqqannan kejin çyrgiziledi.

Çeke sözderđi oqıqanda da, səjlemđi tekistini oqıqanda da alqacqı əzirde kəvinəse muqalim əzi oqıjdı, oquvsylar muqalimge erip oqıjdı. Ekinçi qajtarınsın əzderi oqıjdı.

6. Oqır, çazır volqannan kejin yjde orındap kelyvge tapsırma veriledi. Tapsırmanıñ maqsatı negizgi savaqta oqıqandarın rısbıqtar, kidirmej oqıj alatın volır kelyv. Onı men qatar çazuv beryvge de voladı.

4. Qosımca keñester.

Besinci vette N dıvınsın men tanıstıruv ycin Nar degen söz alıñqan. Bul sözden n dı volıp aluv ycin ajaqtan r dı volıp tastar, qalqan na nı bir oqıtır aluv kerek. Na nıñ ajaqındaqı a dıvınsın ekenin oquvsylarđıñ əzderine tarqızyr, qalqanı n dıvınsınıñ əripi ekenin ajtır beryv kerek. Teginde, çana dıvınsın sözdiñ ajaqında kelgeni durısbıraq voladı. Nar degen söz vasqa ıñqajı söz volmaqandıqtan alıñqan. Nar ornına atan degen sözdi alır ta, ajaqtaqı n dı tarqızuvoqa voladı. Onda əveli atan dı a—tan dəp vıvıñqa çikter, tan vıvıñı tekseriledi. Bul çumıs vıvajca çyrgiziledi.

— Mına çazuvı turqan tan degen vıvın. Bul vıvınnıñ ajaqı ərpin viz oqıqanımsız çoq. Biraq, ol qandaj dıvınsın əripi ekenin qazır sender əzderiñ de tava alasındar. Ajaqtaqı əripti vıvaj alır qoja turajıq, sonda qalqanıñ ne dəp oqıbsındar? Bul senderge tanınsın vıvın. (Oquvsylar ajtır beredi). Durıns „ta“ voladı. Al, çanaqı alır tastaqan əripimizdi qajtadan əkelip qojısaq, onda qandaj vıvın volatın edi? (tan). Mına əripti qojqanda „tan“ volısa, onı alır tastaqanda ta volısa, onda mına ərip qandaj dıvınsın əripi volqanıñ (tan degen vıvıñdı ajtqanda ajaqtaqı n dıvınsın anıq qılır, ədeji sozır ajtadı).

Altınsın vet. Altınsın vette q dıvınsın men tanıstırladı. Qat degen sözdi alısaq, q men tanıstıruv aldıñqı savaqtaqı n men tanıstırqandaqı sıjaqtı voladı. Al, eger muqalim çana dıvınsın ajaqta keletin mıjsal aluvına da voladı. Onda mıjsalı Aq degen söz alıñadı. Ajaqtaqı dıvınsın pen tanıstıruv ycin at, aq de

gen eki sözdi salıstıruv kerek. Sonda biriniñ ajaqı t, biriniñ ajaqı q ekeni oñaj tabıladı. Çana bul çumıstı eveli әripsiz, qur avızca ajtıp çurgızıp aluvqa voladı. Onan kejin әrip көрсетip oтыр, sol ajтылған тырde таqı тапıstырылады.

Ҷетинци вет. Ҷетинци vette l дьвьсь мен тапıstырылады. Q. T дьвьстарына қарағанда l дьвьсь çeке ajтуvqa erkin keletin дьвьсь. Сондықтан l дьвьсь сөздиң васында кelse de, ajaqында кelse de, тапıstырув onca қыжн volмайдь. Çоқарыда ajтылған сыжақты, мунда да l ajaqta keletin сөздерди альр, васқа uқsas сөздер мен салıstырув арқылы тапıstыруvqa voladı. Oндаj сөздар ar, al, tar, tal qar, qal.

Segizinci vet. Segizinci vetke qosымca aluvqa volatın сөздер мыналар: ar, or, at, ot, aq, oq, tar, tor, qar, qor, qara, qora t. t.

Тоқызынсы вет. „J“ дьвьсь вувыннық ajaqында келgende анық isteledi çana ajтуvqa da çenil. Вувыннық васында ажтыр ajтув қыжндav. Сондықтан, мүмkindиги volса, муқалим әlippeден оқытпастан вурн кеспе әlippeden қурап бир сырыра сөздерди оқытыр, бир аз дақдыландырыр алқаны дурьс. Oндаj сөздерди муқалим өзи de тапыр ala алadı. Мысалдар: aj, ajna, ojna, taj, tajlaq, qajraq, ajla, ojla t. t.

Онънсы вет. Ъ дьвьсь мен тапıstырықанда qosымca мынадаj сөздер aluvqa voladı. Tapa—тары, otan—отын, qola—qоль, tana—тань, qalaq—qальq t. t.

On birinci vet. S дьвьсь мен тапıstырықанда кеспе әriptерден қурап оñaj сөздерди көбирек оқытыр çаттықтырув кerek. Oндаj сөздер сақа—соқа, tas, ças, çasқыр, vas, vasqar, Asan, sarь, sana, sona, sonar, соқыр, saqar t. t.

On ycinци vet. C дьвьсь мен тапıstырықанда çalқыз aq cocqa degen сөз альнған. Qosымca альнатын сөздер мыналар: qol, çac, Sara, cara, çana, asьq, acьq, qocqar, çac, cart, cortan, ocaq. cьн, cьq, cot, colaq, coqтыq t. t.

On segizinci vet. 18—vette i мен тапıstырықанда әveli is degen сөзди альр, онь as, ьs сыжақты сөздер мен салıstырув kerek. Kitapta ol vette Stalinniң sygreti tur. Әveli Stalin tuvраль қысқа çana әngime çasaladı. Bul vette oқықанда Stalinniң pәmelesi қалаj çазылыр çurgendиги tuvраль сөз қылыр кetyv kerek. Yjtkeni oquvьлар plakат, sygretterde Stalinniң sygretin, sygret astына çазылған pәmelesin көрmevi мүмkin emes. Әrijne, бул çerde uзақ әngime çasap, qazaq әlippesinde ь мен i ниң қандаj орын alатынн ajтыр çatuвдың kereги çоq. Ъ Stalin çana Stalin degen eki сөзди қатар қојыр салıstырыр, vasta Ъ нь çазvasa da дурьс оқылатын volқандықтан, kereги çоq, артық әripti çазvaj aq qoјалық деп uјқарылғандық ajтылады.

Stalin tuvраль қысқа çana әngime çasav kerek degen сөз savat actырувсы муқулмдерге tysiniksiz volмас. Stalin tuvраль әngime çalқыз осы 18—vette çana ajтылыр, васқа çerde ajтылмайды emes qoј. Cьнында çumьсь çalqozьлардың kyndelikti çumьсь da, oquvь da, турьсь да Stalinniң васьлықына kamynes partьasьнық васьлықына vajланьсть.

ƏLİPPEDEN KEJINGİ SABAQTARDƏ OQUTUV ÇOLB.

37—vettəgi „Tap çavьn esinən sьqarma“ degen maqalanь oquv.

Bul savaqtə oquv aldьnan avьldaqtə tap çavlarь tuvralь qьs-qasa əngime çasaladь. Əngimeden soң maqala tygel oqьladь. Maqalanь oqьr tusingennen kejin icinen bir nece sөjlem alьnьr çatqa çazdьrьladь.

Savaqtə vьlaj çurgizyvge voladь:

Əngime. Əngime avьldaqtə tap duspandarь tuvralь, olardьn keçes ykimetine qolьnan kelse kedergі, zьjan çasajtьndьqь tuvralь voladь. Bul əngimege 3—4 mujnetten artьq vaqt ketpesin.

Oquv. Oquvçьlar maqalanьn qarasьn kidirmej oqьj alatьn volsa, onda iciterinen bir—eki təvir oqьjtьndarь oqьr sьqadь. Eger təvir oqьjtьndarь volmasa, onda maqalanь muqalim əzi oqьr sьquv kerek. Oqьqanda asьqraj, sөz aralarьna kidirip, oquvçьlar öz kitartarьnan adasьr qalmaј qarap erip otьrarьlьq qьlьr oqьjdь, viraq, sөzderdi (өte bir qьjьn sөz volmasa) vuvьnqa vөлmeј oqьjdь.

Budan kejin oquvçьlar vəri qosьlьr, muqalimniң vastavь men aqьrьn davьs ren maqalanь taqь bir oqьr sьqadь.

Budan soң maqalanьn yе vөлimin oquvçьlardan yе kisi qajtadan oqьr sьqadь, qalqandarь kitartarьnan qarap erip otьradь.

Oсьlajca maqala keminde eki qajtara oqьlьr sьqqannan kejin maqalanьn mazmunь tekseriledi. Tekseryv ycin muqalim ər çerden surav qojьr ajttьradь. Bul maqalada qojьlatьn suravlar-dьn tyri mьnadaj voladь: 1) avьlda keçestiң çavlarь qandaj adamdar? 2) olar keçes çumьsьna qaj çol men aralasьr çyr? 3) olar qandaj zьjan keltirip çyr? 4) olar qandaj ədis qoldanьr is qьladь? 5) mundaјlar men qalaj kyresyv kerek?

Çat çazuv. Çat çazuvqa maqalanьn icinen yе—tөrt sөjlem aluv kerek. Sөjlemder əri qьsqa voluvь, əri maqaladaqtə negizgi mazmundь kөrsetyv kerek. Mьnadaj sөjlemderdi alsa voladь:

1) Tap çavьnьn talqanь sьqtə. 2) Viraq olardьn tamьr əli qьjьlqan çoq. 3) Qalqoz ven sarqozda zьjankester çoq emes. 4) Olardьn maqsatь keçes mylkin vьldiryv. 5) Qalqoz, sarqoz-dьn vasьna eң senimdi adamdarь qojuv kerek.

Muqalim oquvçьlardь çazuvqa daјьndar alьr çoqarьdaqtə sөjlemderdi naqra—naqtar əveli əzi bir ajtьr sьqadь. Sonan kejin aldьnqь sөjlemdi qajtadan ajtьr, taqtaqa çazadь da, bir eki ki-sige oqьtadь, oqьr sьqqannan kejin bul sөjlemde nece sөz var eken-digi tekseriledi, ər sөz vuvьnqa çiktelip bir—bir ret oqьladь „çavьnьn“ degen sөzdiң vuvьndarьn, ekinci vuvьnьn əripterin ajьrьqca eskertip etyv kerek. Munan kejin taqtadaqtə çazuv tygeli men syrtiledi de, oquvçьlar çatqa çazadь. Taqtadaqtə çazuvdь asьqraj oqьr, ajtьr, tekserip alьr, endi umьtpastьq völdь av de-gen mezigilde syrtyv kerek. Ujtkeni mundaqtə maqsat oquvçьn çat çazuvqa çattьqtьruv volsa, ekinci çaqьnan olardьn çazuvla-rь durьs volьr sьquvьn qamtamasьz etyv voladь. Bul sьn çumь-

сь емес. Сондъқтан тақтдақы ғазувды сала—сары тексеріп қана өңіріп тастап, ал енді өздерің ғазындар деп қыяңға салуға болмайды. Осылайса бірінші сөйлемді ғазыр болқаннан кейін, екінші сөйлем ғазылады. Екінші сөйлемнің де, қалқандарының да ғазылуы қолы қоғарыда аятылқандай.

Оқуысылар ғазыр қатқан кезде муқалым араларына барып, қате ғазыр қатқандарына қардемдеседі. Сала саваттардың ғазуы қатысының көбі өңіріп тастап кетуы болады. Өңіріп қалып бара қатқанын керісі мен оны аятыр қывермең керек, ғазуысының өзіне тартыруға тығысуы керек. Қалқан әріпті ғазуысы бірден таба алмаса, ғазыр қатқан сөзін буыңға қықтетіп, әр буыңды дауыстар аятызуы керек. Әріңне, қалқан әріпті өз беті мен табуға ғазуысы тым қыяналтын болса, туның өзін өз алдына бір савақ қылыр созыр қатуыңды қағеті соқ. Аятыр жа көсетіп беруы керек.

Сават мектебінде қатқа ғаздырғанда оқуысылардың самасына қарай ис қылуы керек. Узақ сөйлемді қатқа ғазуы тым қыяңға соқатын болса, онда қысқа сөйлемдер ғаздыруы керек. Ғазуы үчін мақалдақы ұсыраятын сөйлемдер алыңқаны дұрыс. Бірақ, мақаланың сөйлемдері тым узақ болып келсе, оларды қоғарыдақы сыяқты өліп, қеке—қеке сөйлем қылыр аятуы керек, немесе муқалым өзі қурастыруы керек. Қураққан сөйлемнің мазмуны мақалада оқықаннан басқа болмасын. Бытын сөйлемдерді қатқа ғаздырып дақыдыландыруы үчін сөйлемнің бір екі сөзін өңіріп, қатқа ғаздыруы қумасына көбірек тоқталуы керек. Қатқа ғазуы біткеннен кейін ғазылақан сөйлемдер дәптерден оқылады.

Тақтақы ғазылақан сөйлемдер қатқа ғазылыр болқанын тақы бір несе қысқа сөйлемді муқалым өзі авызса аятыр турып қатқа (диктант) ғаздырады. Қоғарыдақы келтірілген төрт сөйлемнің екеви—үсеви тақтдан қатқа ғаздырып, қалқан біреви—екевин авызса аятыр ғаздыруға да болады.

Үйге тасырма беруы. Савақтақы истелген қумасының өерін мыяға тоқыр уяреніп алуы—көп қаттықуыды керек қылады. Сондықтан мектепте оқылақан савақ пен қанақаттанвай оқуысыларға уйде истеп келуылеріне тырлі тасырмалар беріліп отыруы керек. Тасырманың неғизи оқуы мен ғазуы болады. Оқуыдан мынадай тасырмалар беруы керек: 1) Класта оқықан текистіні әдемилер оқы алатын болып келуы. 2) Мекемелердегі урандарды, маңдайса ғазуыларды оқыр келуы. 3) Сала саваттыларға арналқан гөзеттерді оқуы т. т. Ғазуыдан берілетін қумастар: 1) Уран ғазуы. 2) Тизім ғазуы. 3) Мақаланың қеке сөйлемдерін көңіріп ғазыр келуы тақы басқалар.

„Қумасылар әліппесін“ оқытуы.

Әлібайшының „Қумасылар әліппесін“ оқытуы қолдарыда „Саваттардықы“ әліппесіндегі мен бірдеж. „Қумасылар әліппесіндегі“ материял көбінесе қала турмысынан, қумасылар турмысынан алыңқан.

Қумасылар әліппесінің савақын өткізуыдың бір—екі ульгисін келтірелік. Савақты вулытрай осы ульгідегі сыяқты қылыр оғындауы

muqalimge mindet emes. Olaj etyv durьs ta emes. Muqalim oqь-
tatyьn adamdarьnyьn ylgiryvine, tysinyvine qaraj is qьlyp, oqьtuv
ədisin de osьndaj җaqdajlarqa wejimdep otyruv kerek.

Усinci betti qalaj oqьtuv kerek.

Саваqтың маqsаты: 1) Əngime sөjlemnen quralatyьnyьn, sөjlem
sөzden quralatyьnyьn kөrsetyv. 2) Sөz dьbьstən quralatyьnyьn bildi-
ryv. 3) A, S dьbьstərə men җana əripteri men tanьstьruv. 4) AS,
sa degen buyьndardь tanьtuv. 5) Osь dьbьstərdən quralatyьn as,
asa degen eki sөzdi oqьtuv men җazdьruv.

Саваqтың варьсь тына тərizdi voluv kerek: Oquvьлар mun-
da ne ycin kelgendigi suralьp, җetekci suravlar arqьly olar oquv-
qa kelgendigi anyqtaladь. Oqьp qat tanuv kerek. Qat tanuv de-
gen kitap, gəzette, tyrli qaqazlarda җazьlyqan җazuvdь oqьj biluv,
җaza biluv. Olaj volsa, sol җazьlyqan sөzder qandaj tərtip pen aj-
tyladь; sөz sөjlevdin, җazuvdьn qandaj əlcevi var, sonь biluv
kerek.

— Men bir nece sөz ajtajьn. Sөzimdi nece vөlip, nece җerge
toqtap ajtar ekenmin, sender sonь vajqandar: 1) Bizder җumьscь-
mьz, 2) Biz munda oquvqa keldik. 3) Bizdin maqsatьmьz—qat
tanuv.

Bul yc sөjlem yc vөlinip, sөjlem aralarьna ne dəvir toqtalьp
ajtyladь. Al, sөjlem icindegi sөzderdin arasьna kidirmej oquv
kerek, yjtpese oquvьлар yc vөlek ekenin vajqaj almaj qaladь.

— Qane, vajqadьндar ma, men sөzimdi nece vөlip ajttьm?

— Yc vөlip ajttььz.

— Durьs, yc vөlip ajttьm. Endi birinci vөliminde ne dedim,
ekincisinde ne dedim, sonь vajqandar! Tyьndəndar: 1) Bizder җu-
mьscьmьz. 2) Biz munda oquvqa keldik. 3) Bizdin maqsatьmьz—
qat tanuv.

— Birinci vөliminde „bizder җumьscьmьz“ dediniz (t. t.).

— Durьs. Sөjlegen sөzimiz qacanda osьlaj vөlek—vөlek volьp
keledi. Kitapqa, gəzetke җazьlyqan sөzder de osьndaj. Ғanaqь ajt-
qan yc avьz sөzimizdi vьlajca ajtqanda yc sөjlem dejmiz.

Sonь men ajtylqan ja җazьlyqan sөz sөjlem—sөjlem volьp ke-
ledi. Bizdin mьjsalqa alqan sөjlemderimiz ьlyjь qьsqa sөjlemder.
Sөjlemniьn vөri birdej osьlardaj qьsqa vola vermejdi, uzьn sөjlem-
der de voladь. Biz qazir sөjlemder qandaj volatyьnyьn teksermej-
miz, ol—aldaqь җumьs. Biz tek, sөjlem degendi uquv kerek. En-
digi җumьs mьnav. Ғanaqь sөjlemderdi qajtadan ajtpьp, ər qaj-
sьsьnda nece sөzden var ekenin ajьraьjьq. Men ajtajьn, sender
tyьndəndar! Əveli birinci sөjlemdi ajtajьn, onda nece sөz var
eken.

Bul җolь sөz—sөzdin arasьna kidirip, sөjlemde nece sөz var
ekeni anyq kərinerlik qьp ajtuv kerek. Əveli birinci sөjlemde
nece sөz var ekeni, sonan kejin ekinci, ycincilerinde qanca sөz-
den var ekeni ajьrtьladь. Sөjlemderdin ər qajsьsь җeke—җeke aj-
tyьlp, tekseriledi, vөrin qatarьnan ajtpav kerek. Sөjlemdi avьzca
ajtuv men qatar kespe əriptərdən qurap, taqtaqa tizip qojuv ke-

rek. Onda da söz—sözdiң arası aсьқ—aсьқ volьp, seǵlem nece sözden quralqanь birden aq vajqalatьn volьsn. Taqtadaqь tizilgen sözderdi muqalim ezi oqьjьdь, oquvсьlarqа oqь dep usьnvajьdь. Mundaqь maqsat—sözderdiң vелек—vелек çazьlatьndьoьna, seǵlem sözden quralatьndьoьna oquvсьlardьң kezin yjrete berguv. Budan kejin muqalim taqь bir nece qьsqa seǵlemder alьp uzaqqa sozvaj, avьzca qana çiktetip сьquv kerek. Samalarь kelgendej bolsa, oquvсьlardьң özderine de seǵlem tavьp ajtqьzьp, seǵlemdegi sözderiniң sanьn ajtuv kerek.

Endigi çumьs sözdiң dьvьsьn—ərpin ajьrtuv. Onьң ycin taqь bir seǵlem aluv qaçet. Ol seǵlem icinde tekseriletin seǵimiz voluv kerek. Bul savaqta tekserilgeli oтьrқan söz as degen söz. Sondьqtan „asqanadan as icemiz“ degen seǵlemdi alьp, sözderin əri avьzca ajтьp, əri taqtaqа tizip, nece söz varьn ajьrtamьz. Sonan kejin yc sözdiң birevi—as—vəlip alьnьp tekseriledi, basqa sözderdi taqtadan alьp tastajmьz.

— Mьna turqan as degen söz. Osьndaj söz kitapta da var. Kitaptaqь sygiretti qarandarcь! Onda çumьsсьlar stolovojdан as icip çatьr. Olardьң icip çatqanь as. Mьna sygirettiң oң çaқьndaqь sezdі qarandьz. Bul „as“ degen söz. „As“ degen sezdі sozьp ajtsaq, onьң icinde qandaj dьvьstar var ekeni vajqaladь. Men ajtajьn, sender qandaj dьvьs estiletinin vajqap qarandar.

As sss dep „s“ tь sozьp ajtadь da, ajaqta qandaj dьvьs estilgenin oquvсьlarqа ajьrtadь. Sonan kejin Aaaas dep a нь sozьp ajтьp, vasta a dьvьs estiletinin kersetedi.

— Sonь men „as“ degen söz eki dьvьstan quraladь: biri a dьvьsь, ekincisi s dьvьsь. Mьna taqtadaqь çazuvda nece vелек ərip var? (Eki vелек). Durьs, eki vелек. Mьnav a dьvьsьnьң taңvasь, mьnav s dьvьsьnьң taңvasь. „Taңva“ degenniң ornьna „ərip“ dejmiz. Sonda as degen söz eki əripten quralьp çazьladь eken; biri s ərpi, ekincisi s ərpi.

Kitapтьң ycinci vetindegi „as“ degen sözderdi ər oquvсь өз kitabьnan tavьp oqьjьdь. Munan soң 2—3 oquvсь taqtaqа сьoьp kespe əlippen as degen sezdі qurajьdь. Muqalimniң çərdemi men əveli a a dep sozьp ajтьp a əripin aladь. Sonsьn s нь əkelip qojadь. Çazьsь men qajtadan oqьjьdь.

As tь kamil taңьj alatin volqasьn çazuv çazdьrьladь. Muqalim as dep taqtaqа çazьp kersetedi, oquvсьlardьң bir—ekevi muqalimniң çazuvьndaj qьlьp taqtaqа çazadь, sonan kejin ər qajсьsь dəpterlerine çazadь. As tь taqtaqа çazqanda oquvсьlardь qaratьp alьp, vordьң qajdan vastalьp, qalaj çyretinin kersetip, avьqraj ədeji kersetip çazuv kerek. Oquvсьlarqа as tь birden çazuv tьm qьjьn soqpasa, s, s əripterin çeke çazьp kersetpej aq, ekevin bir çolata çalqastьrьp çazuvqа voladь. Çazqanda eki əripinç biri—birine qalaj çalqasatьnьn ajтьp, əri kersetip çazuv tijis. Çazqan sözderin özderi qajtadan oqьjьdь.

Sonь men, „Çumьsсьlar əlippesiniң“ ycinci vetin oqьqanda ss degen sözdiң өзін bir vелек oqьтьp, çazdьrьp, sonsьn sa degen vuvьn men taңьstьruv kerek. Onьң ycin asa degen söz alьnьp,

авъза айтълър ол сөз а са волър, еки вѣлинетини кѣсетиледи. Биринци вѣлиги а оқувсыларға тапъс. Екинци вѣлими мен тапъстырув керек. Ол вувънның дѣвѣс әриптиери оқувсыға белгилл, тек турған оғъндаръ васқа. Әрип—дѣвѣстардѣ айтывувъ çолъ çоқарьдақьдаж. Са вувънның ас вувъннан айтмасылықь әрип дѣвѣстардѣ алыр турған оғъндарьнда екени айтладь. Бул савақта еки вувъндѣ сөз çалқыз ақ аса волқандықтан сөздин вувъннан қуралатынын бул савақта айтрай ақ, екинци савақта, төртинци бетти оқытқанда кѣсетыв керек. Вас әрип тувралъ çоқарьдан қараңыз.

„Çумъсылар әлиппесинин“ төртинци бетин қалай оқытув керек.

Төртинци беттеги çаңа әрип т. „t“ мен тапъстырув çолъ уеинци беттеги съжақты. Мъсалға „at“ деген сөзди алувға воладь. Өткен савақтақь съжақты әвели а нь созыр айтър, алдыңқы дѣвѣс а екенин билдирип, кежинги дѣвѣстѣ тартырамъз. Егер китаптақь **tas** деген сөз алына, онда ажақтақь **s** ть алқанда **ta** қалатынын тартыгър, сол **ta** дан варгър әвели **a** нь, сонсын **t** нь тартқызув керек. **AT** деген сөзден **t** нь айтывқанда **as** деген сөзди қатар қойгър, екевин салыстыгър, сол салыстырув арқылы да „t“ нь тартқызув воладь. Әвели **at** вувън мен тапъстырыла, сонан кежин **ta** вувън мен тапъстырыладь. **Ta** вувън мен тапъстырув өз алдына вѣлек бир çумъс волув керек, уйткени екевиндеги әриптер бирдеж волқан мен, олардың алыр турған оғъндаръ васқа. Бул çақьн айтывғьса кѣсетип, уқындьрмаза, оқувсылар әриптиери алмасгър келетин вувъндардѣ катастрыа береди.

AT, **ta** вувъндаръ мен тапъстыгър волқансын виларға **s** әрипин қосгър **tas**, **sat** деген еки вувън мен тапъстырув керек. Бул бетте **fasta**, **satsa** деген сөздерди оқытувға воладь. Сонъ мен, төртинци бетте үс дѣвѣстан қуралатын витев вувън мен тапъстырыладь, вувъндар еки дѣвѣстан да, үс дѣвѣстан қуралатындықь айтладь, вирақ, вувън çујесиниң қысыны да, асық, туйық, витев вувън деген терминдер де айтывмаждь.

Кесре әлиппеден сөз қурастырув, олардѣ оқытув, çаздырув çумъстаръ алдыңқы савақтақь съжақты воладь.

„Çумъсылар әлиппесинин“ 68—бетиндеги „Вас вәјге Çысыптики“ деген мақаланы оқув ылгиси.

Мақаланы çумъстав çоспаръ мынадая воладь: 1. Өктәбир мејгамъ тувралъ қысқаса әңгиме çасав. 2. Мақаланы оқыр сықув. 3. Мақаладан қортънды çасав. 4. Çазув.

Савақтың варысы. Әңгиме, әңгимеде өктәбир төңкериси қасан волқандықь, өктәбир төңкериси арқылы пролетарьжат устемдик алыр, устемдиктен айтывгър қалмав уеин тар çавларьмыз вен ажанвай кыреसे отьгър, оны мен өндиристи өркөндөтув çолында қандаж, талмај, екпинди çумъс истер келе çатқандықь тусиндириледи. Бул әңгимеге 4—5 мујнет вақыт çумсаладь.

Мақаланы оқув. Мақаланы әвели муқалим өзи бир оқыр сықадь. Мақалада кын илгері тусиндирерлик қыжн сөз çоқ, çалқыз ақ лава деген сөз вар, ол сақтының бир вѣлими. Онан васқа (patepon съ-

jaqtъ) tysiniksiz söz bolsa, olardı oqır съqqanнан кейин де айтър берувге voladъ. Әңгимени мақала оқув мен vajlanьstьruv уcin „ekpindi сұмьсьлар өктөвир mejramьн qalaj qarsь aladъ eken, sonьң әңгimesin oqьььq“ delinedi.

Muqalimnen кейин maqalanь oquvsьлар oqььдъ. Әңгime недөvir uzaq әңгime. Сондьqtan oquvsьлардьң icinen orta ja төвир oqььтьндарь qana oqьр съquv керек. Maqala oqььqanнан кейин мьnadaj suravlar qoььladъ.

1. Öktөvир төңkerisiniң merakesin саqtъ сұмьсьларь qalaj qarsь almaq volqan? (Çavar сұмьstь qьздьььр, өnimdi artььрмаq volqan).

2. Çarьsqa tysken eki virigadi bir—virine qandaj cart qoььqan?

3. Çeke сұмьсьлар qajtken? (Çavar: olar da өз ara çarьsqa tysken).

4. Сұмьсьлар алqan mindetterin oььндаqan va, qalaj oььндаqan?

Çazuv. Maqalanьң icinen bir nese sejlemin альр, көnispek retinde çazdьruvqa voladъ. Sejlemderdi vulçьtraj, kitaptaqьda qьluvqa da voladъ, muqalim өз sezi men qurap ta çazdьra aladъ. Kitap sezi men aloqanda çazьlatьn sejl'emder мьnalар voladъ.

„Öktөvир төңkerisiniң ulь merakesi çaqьndadъ. Саqtъ съjnальsьnda ulь қyngи merakeni ulь tavьs pen qarsь aluv керек деп сұмьсьлар өз ара сұмьsqa qьzuv kirisuvdi өзderine mindetti деп sanastъ. Bulardьң satsьjaldьq çarьsqa qoььqan cartь—көmir qazuvdъ ydetuy, çospardъ artьoь мен oььnday. Ör bir adam еnbek kьnine ves vagon көmirden kem qazvav, qajta asьruv. Еnbek kьnine bir metirden kem qazqanьmьz çoq. Kьnine eki metir көmir qazqandar da voldъ. Çarьstьң qortьndьsьn çasadьq. Çarьs—çarьs aq, өnim—өnim aq, vas vөjge Çysiptiki desti çurt. Bul kьngи ulь съjььsta Çysipke bir pateron, bir pөlto sьjььq verildi“.

Өз sezimiz ven ajtqanda da osь mazmundъ volьr съquv керек. Onda sejlemdi qьsqartьnqьrap quruvqa voladъ.

Bul sejlemderdi bir—birlep taqtaqa çazьp, onda көz çattьqtьruv diktantъ esevinde dөpterlerine çazdьruvqa da voladъ, olaj etpej aq tuvra көcirtyvge de voladъ.

Ujge veriletin tapsьrma osь maqalanь bir—eki qajtara oqьp, çyrgizip oqьj alatьn volьr кelyv.

Çat çazuv.

Әlippeniң orta cenine dejingi çazuv taqtadan ja kitaptan көcirip çazuv voladъ. Aldьnqь savaqtarda kitaptaqь vaspa tekistiden көcirtpеj, ьqьj taqtaqa çazьlqan çazuvlardъ көcirtyv керек. Ylkenderdiң qoь çazuvqa op—oңaj сувьsprajdъ, көр çazuv, көр çattьquv керек qьladъ. Çazuvdъ тексерip, tyzer oтььmasa qateleri көр voladъ. Сондьqtan әlippeniң ortasьнан asqanqa sejin көcirip çazuvdъ oquvsьлардьң өз betteri мен istejtin сұмьsь esevinde çyrgizyvge volmajdъ. Oquvsьлар çazuv çazьp çatqan kezde muqalim әr qajsьsьньң çanьna varьp, qalam, qaqaz ustavlarьn, çazuvlarьn tyzer çyryv керек. Әrijne, munan кейин де

оқувсылардың қазуларын қастарына барып тюзеп отыру керек болады.

Қат қазудың ҫеке сөзден бастамай, тutas сөйлемдерден бастау керек. Қатқа ҫазылатын сөйлем оқылан мақаладан алынады. Әліппеден кезектегі мақала оқылып, тексеріледі де, соның бир оңай, қысқа сөйлеми алынады. Ол сөйлем қайтара айттылып, тақтаға ҫазылады. Сонан кейін муқалым бул вақытқа сејін олар ылық көсіріп ҫазып келгендігін, енді қазудың ҫаға бир тырін ҫаза бастаитындығын айтды. Тақтаға ҫазылан сөйлемді оқувсылар бәрі қосылып бұрын—бұрын мен оқыр ҫықады. Оқыр ҫыққаннан кейін сөйлемнің қайсы бир сөздерін муқалым сыртип, өсірін тастайды. Сыртилмей қалған сөздерді оқувсылар дәптерлеріне көсіріп ҫазды. Сыртилип тасталған сөздерді оқувсылар қатқа ҫазды.

Қат қазудың бирінсі сабақтың ылай өткізүүге болады: ҫазылатын сөйлем „Авыл қалқоз болды“ деген сөйлем. Тақтаға ҫазбастан бұрын сөйлем ісінде несе сөз барлық анықталды. Әр сөзді бұрын—бұрынға ҫиктер муқалымге еріп оқувсылар бәрі қосылып ылайжа айтыр ҫықады. А—выл қал—қоз бол—ды. Мунан соң сөйлем тақтаға ҫазылады. ҫазылан сөздер тақты бир—бир қайтара оқылады, әр сөздің қалай ҫазылғанын әдежі қарар алады. Бәрі тыгел тақтдақты сөйлемді оқыр әвден танысыр алқаннан кейін муқалым қалқоз деген сөзді сыртиді де, „ал мына сөйлемді көсіріндер, сыртип тастаған сөзді өздерің қатқа ҫазыңдар!“ дейді. Бәрін тыгел ҫазыр болқанын қалқоз деген сөз бұрынғы орнына қайта ҫазылады. Оқувсылар өздерінің дәптерлеріне қарар қалқоз ды өздері дұрыс жа бұрыс ҫазғанын байқайды. Мунан кейінгі сөйлемдер де осы рет пен ҫазылады. Бир екі рет ҫазыр үйренгенсін сөйлемнің де ұзақтығы алына бастайды. ҫана сөйлемнің бир сөзі емес, екі жа үс сөзі сыртиледі. Булайжа ҫазылатын сөйлемдерді ылық китартан, оқылан мақаладан ала берүү міндет емес. Бирте—бирте муқалым өзі ождан ҫықарыр ҫаздырады. Оқувсылар төсеке келе ҫазылатын сөйлемнің бәрі тutas өсірилип тасталыр бәрі қатқа ҫазылады. Міне осындай көсірүүден бастар, ақырында нақты қат қазудың өзіне тусүүге болады. Булайжа үйреткенде оқувсылар қат қазудың төсіліне тусиніп алады. Әвелі айттылан сөйлемнің мәнісіне тусиніп алып, соның қана ҫазыр дақтыланады. Булай дақтыланған оқувсы да қатқа ҫаздырылатын сөйлемнің басын ҫазғанға ажақ қақтып ұмтыыр қалув болмайды. Булай дақтыландырувдың мектеп битіргеннен кейін де пайдасы зор: биревдің сөзін жа байандамасын тындағанда ісін керекті ҫерлерін толық тусинікті етіп ҫазыр алув оңай болады.

Кеспе әліппені қай вақытқа сејін пайдалану керек.

Әліппе дәвірінде кеспе әліппе мен пайдалану міндетті нәрсе. Әзір әліппе болмаса, қолдан ҫасар алу керек. Кеспе әліппені пайдаланувы сыргенің ұзақ жа қысқа болувы оқувсылардың үлгірүүіне, оқувсылар оқу тетігіне ҫетілувінің теزدігіне жа савандығына байланысты. Қалай болғанда да, әліппенің орта ҫеріне келгенге кеспе әліппе мен пайдаланбай болмайды. Одан кейінгі вақытта кеспе әліппені ҫын—ара пайдалануға болады. Оқылатын сөздердің ісін-

degi qyjndarın kespe әlippe men çazqan durıs. Kespe әlippe tanьsқанca tastalmasьn. Oquvсылardıң çalpь көpçiligi kespe әlippeni kerek qylmajtьn volqanda da, aldьnqь oquvсылarqa savaq tysindirgende kespe әlippe men pajdalanuv kerek.

Aldьnqь vaqьtta mьjsalqa alyнqan seylemdi muqalim ezi kespe әlippeden qurap taqtaqa tizip otryadь. Seylem icinen kerekti sezdі vәlip alqannan kejin, qalqan sezderdiң keregi çoq. Çana әrip pen tanьstьrьlqansьn sol әrip aralасqan sezderdi oquvсь kespe әripterden qurajdь. Sez quravqa daqьylana kele kespe әripterden çeke sezdі qana emes, qьsqa—qьsqa seylemderdi de tizdirip yjretyv kerek.

Вувьн tuvralь. Propesir Çuban ulьnьң zerttevi voьnca qazaq tilinde mьnaj altь tyrlі vuvьn var:

1. Çalaң vuvьn (a, ь, i, o, e, y, e, ә, u)
2. Асьq vuvьn (ta, te, tu, ti, t.t.)
3. Туjьq vuvьn (et, is, ьq, t.t.)
4. Bitev vuvьn (qal, qoz, vas, tьq, t.t.)
5. Avьr tujьq vuvьn (ьjn, vьl, aut, ult, art, t.t.)
6. Avьr bitev vuvьn (qant, salt, cart, t.t.)

Bul vuvьndardьң bir—birinen аjьrmасьlьqь mьnav: (er vuvьndaqь davьstь davьssьz dьbьstardь sol sezderdiң vasqь—ajaqь dьbьstareь men belgilejk):

1. Çalaң vuvьn	Дь
2. Асьq vuvьn	Dz+dь
3. Туjьq "	Дь+dz
3. Bitev "	dz+dь+dz
5. Avьr tujьq	dь+sdz+qdz 1)
6. Avьr bitev	dz+dь+sdz+qdz

(Дь—davьstь, dz—davьssьz, sdz—sozьmdь davьssьz, qdz—qatar davьssьz degen sez).

„Savattandьrьqь“ kitabьnda avьr tujьq vuvьn men avьr bitev vuvьndь sezder keltirilmegen. Qat tanьp сыqqan kisige bul eki vuvьndь oquv qьjьn volmajdь, sondьqtan ondaj sezderdiң volmavьnan pәlendej keler zьjan çoq. Biraq, bul eki vuvьndь bilmeген adamdar көbinese olardь aьlt, аjьt, qzjьt, qarьt dep qate çazadь. Sondьqtan, osьndajdan saqtandьruv ycin әlippedegi bul sezderdi de engizyv kerek. Savat mektevinde oquvсылar sezdі vuvьnqa çikter yjrenyv kerek. Ol çumьs çattьquv arqьlь çyredi. Al, vuvьn çyjesin yjretip, vuvьn qьjsьnьn vuvьndardьң attarьn (bitev, avьr bitev t.t.) аjьtp çatuvdьң keregi çoq. Vuvьndardьң jьn, vьn, vьr, ijn sьjaqtь avьr tyrlerin detysindiremin dev artьq voladь, olardьң vәri екinci kezende cala savat mektevinde yjretiledi.

Bas әrip tuvralь.

Bas әripti qacan bastap kersetyv kerek. Bastapqь savaqtarda bas әripti de, kici әripti de qatar kersetyv kerek emes, yjtkeni

1) „Avьl muqalimi“ çornalь, 1934—ç. № 2 (çornaldьң 7—betinde avьr bitev vuvьnньң belgisi dь+d+dь+sdz+qdz volьp tysken, Ol kәrektir qatesi).

ekevin birdey çazыр уjrenув уlkenderge тым қыжн çумыс. Сондықтан алт—çeti әripti өtkence бас әripti көрsetpeв керек. Бас әripti сөjлем мен вайланьстьрыр көрsetув дурьс. Оқувсылар алқасқы савақтан ақ сөjлемнің не екенін таньса келеди. Бас әrip пен таньстьрқанда: „сөjлем бас әripten bastалыр çазьладь, сөjлемнің ажақында ноқат қоььладь“ деген тусиндирув керек. Бундан еки үс савақ өtkennen кейин „kisi attарь сөjлемнің қаж çеринде кelse de, бас әrip пен çазьладь“ деген ереçени киргизув керек. Әlippe дәвиринде синтаксистан осы екевинен басқа ереçениң қасçettiги болмаьды. Вьлаьқы ереçелердин вәри де әlippeden кейинги вақытқа қалдырьладь.

Бул вақытқа дежинги сыққан әlippelerimizde бас әrip биринци савақтан ақ көрsetile береди. Сондықтан бас әripti алқасқы савақтан bastар çазьдра берувге тувра келеди. Уjтpece бас әriptiң васыра тыри мен bastалқан сөзди çазьва әriptiң kickentажь мен çазьдырувқа тувра келер еди. Олаь etув, әrijне, дурьс болмаьды.

Gramatike оқытув.

Savat meпteвинде gramatike савақы көр орын ала алмаьды. Басть—басть gramatikelik мақлуматтар аьтьладь. Бирақ, олар үчин әдежи gramatike савақтарь çасалмаьды. Оқув, çазув савақтарьн раьдаланады.

Qazaқьстан қалық ақартув кameseretiniң програмь воььнса сават meктевинде gramatikeden мьнalar уjretilyв керек: 1) „сөjлем“ деген сөздин мәнisin тусинув. 2) Сөjлем ажақында ноқат қоьув. 3) Сөjлемнің васық сөзин çана kisi attарь мен қала attарьн бас әrip пен çазув. 4) Сөзди вувьнға аььрувды билip, оңаь сөздерди дурьс тасьмалдав. 5) Дьвьстardьң давьсть, давьссыз, çуван, çинicke, қатаң, ужаң волыр çикteletini тувраль negizgi мақлумат. 6) Сөздин çалқавларь тувраль çалыр тусиник. 7) Иgeri—кеjin tijetin Ырал мен yndestik заңь тувраль алқасқы тусиник. Yndestik заңьна көнвеjтин сөздер мен таньсuv. 8) Demevler мен таньсuv. Олардың бөлек çазьлатььн билув. 9) Suravь, leпti сөjlemдердин тьньс белгилерин қоьувды билув.

Ana тили савақында gramatikeniң маңьзы asa зор. Adam өзиниң ana тилин gramatike оқытаса да биледи. Осықан қарар gramatike тек дурьс çазув үчин қана керек деп тусинув çate. Өзимиздин ana тилимиз болса да, ол тилдин заңьн билмеь, биз çазьва сөзге çetile алмаьмыз. Bizдин заманьмыз мәдениjet замань, çазув—сызув, kitартьң замань. Kitap пен оьласатын болсақ, kitaptан улги алатьн болсақ, gramatikeni уjrenувimiz керек.

Savat meктевинде тоььқ мақанасында gramatike кyrisin etув мүмкин емес, оған вақытта çetkiliksiz; әри оқувсылардың билими де ораььмға келмеьди. Сондықтан gramatike is çyzинде оқыль мььsалдар арқыль қана уқындырьладь. Gramatikelik мақлумат берувдин çалыр çоль мьнадаь volады: арнавь мььsалдардың қатарьнан бир неceви алььыр, солардақы gramatikelik тыр вақыланады. Мүмkindиги болса, оқувсылардың өздерин қатынастьрыра отььыр,

қосымса мѣсалдар тексерилip, тексерyв қортндысь etlip ереже сьқарыладь. Мѣсалдардақь граматикелик тырде оқувсьлар өздеринен вайқай алмаса, қайтара вақылатьр сымьсть соза берyвдин қачети соқ. Муқалим өзи айтьр тьсindirip, сонан кейинги мѣсалдарды оқувсьларға тексерtyв керек.

MAZMUNЬ

	Bet.
Savat mekteşiniñ maqsat—mindetteri	3
Qat tanıtuv metodıjkası	3
1. Ərip metodı	3
2. Dıbbıs metodı	4
3. Tutas söz metodı	5
Savatsızdar əlİppesi men oqıtıp qat tanıtuv	7
1. Əlippe qalaj çazıloqan	7
2. Savattandıruv çumıssın qalaj çyrgizyv kerek.	8
3. Çazuv yjretyv	11
4. Durıs çazuv men ədemi çazuv	13
Əlİppeden savaq voryv ylgileri	13
1. Birinci savaq	13
2. Ekinçi savaq	17
3. Savattandıroqıctıñ 5—betinen 32—betine dejingi savaqtar qalaj etkizyv kerek	19
4. Qosımca kenester	20
Əlİppeden kejingi savaqtardı oqıtuv çolı	22
Çumıssıylar əlİppesin oqıtuv	23
1. Ucinçi betli qalaj oqıtuv kerek	24
2. „Çumıssıylar əlİppesinin“ tørtinçi betin qalaj oqıtuv kerek	26
3. „Çumıssıylar əlİppesinin“ 68—betindegi „vas vəjge Çysiptiki“ degen maqalany oquv ylgisi	26
Çat çazuv	27
Keşpe əlİppeni qaj vaqıtqa sejin pajdalanuv kerek.	28
Vas ərip tuvralsı	29
Gramatike oqıtuv	30

Ответственный редактор Шонаев А.
 Технический редактор Бектеминов А.
 Ответ. корректор Мустафин А.

Сдано в производство 17/VII-1935 г.
 Подписано к печати 17/VIII-1935 г.

Формат бум 62×94 1/16 доля листа.
 Объем 2 печ. листа.

Казиздат № 2568
 Уполказлито № 1-1215

Знаков в 1 печ. листе 55.000.
 Тираж 20.000 экз.

БӘСІ 40 ТІЖІН

12054

ЖИЕМБАЕВ СЕИЛ

МЕТОДИКА КАЗАКСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ ЛИКБЕЗА

На казакском языке